๑๐

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

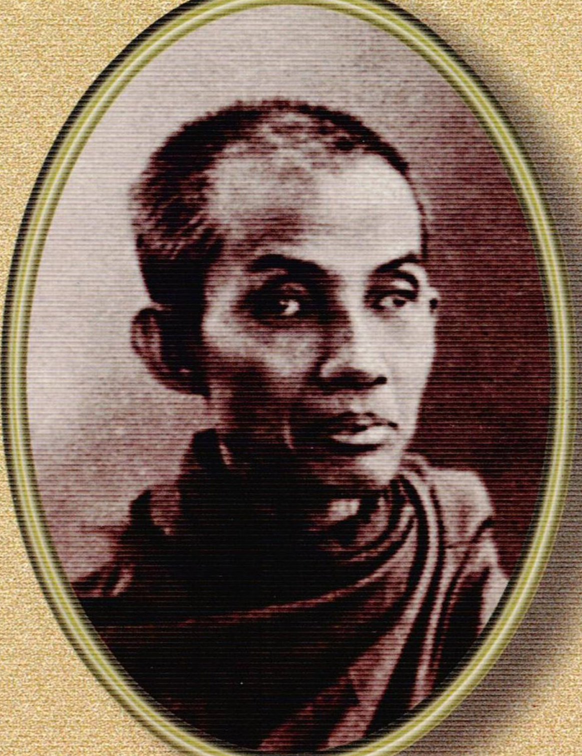

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

วัดบวรนิเวศวิหาร

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

(พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

วัดบวรนิเวศวิหาร

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร-- กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

165 หน้า

1. วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2403-2464 I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN : 974-580-851-2

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

❑ ❑ ❑

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ จึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระ-ประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๑๐ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ที่ ๑๐ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระนิพนธ์บางเรื่องของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้น พร้อมทั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ มารวมพิมพ์ไว้ด้วย เพราะพระนิพนธ์และเอกสารทางการคณะสงฆ์เหล่านี้ย่อมแสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนาที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)
ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

❑ ❑ ❑

นำเรื่อง	(๑)
พระประวัติเบื้องต้น	๒
ทรงผนวช	๓
ทรงทำทัฬหีกรรม อุปสมบทซ้ำ	๔
ทรงกรมและเป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง	๕
ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร	๖
การศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาไทย	๖
ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย	๗
ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย	๒๑
ทรงออกนิตยสารธรรมจักษุ	๒๑
ทรงอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมือง ทั่วพระราชอาณาจักร	๒๒
ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์	๒๓
มหาสมณุตมาภิเษก	๒๖
ทรงปรับสถานภาพของคณะสงฆ์	๓๖
เสด็จตรวจการคณะสงฆ์	๓๘
ทรงปรับปรุงการพระศาสนาและ การคณะสงฆ์ในด้านต่าง ๆ	๕๓

สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น
"สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" ๕๕
ผลงานพระนิพนธ์ ๕๘
ทรงเป็นนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ของไทย ๕๘
พระกรณียกิจพิเศษ ๗๗
สิ้นพระชนม์ ๗๗
เชิงอรรถ ๗๙
ภาคผนวก
ธรรมเนียมบวช ๘๓
อุบาสกปฏิบัติ ๙๑
แถลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ๑๐๘
    นิกาย ๑๐๘
    คณะ ๑๐๙
    สมณศักดิ์ ๑๒๓
    นิตยภัต ๑๓๑
    สร้างวัด ๑๓๔
    การศึกษา ๑๓๖
    รับคนเข้าจำหน่ายคนออก ๑๓๘
พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ๑๔๒
เชิงอรรถ ๑๖๒

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดั่งที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่า สังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า "สมเด็จ" นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **"เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา..."** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **"ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า"** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

"แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ" และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **"คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ"** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **"ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น"** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **"ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง"** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติ และเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

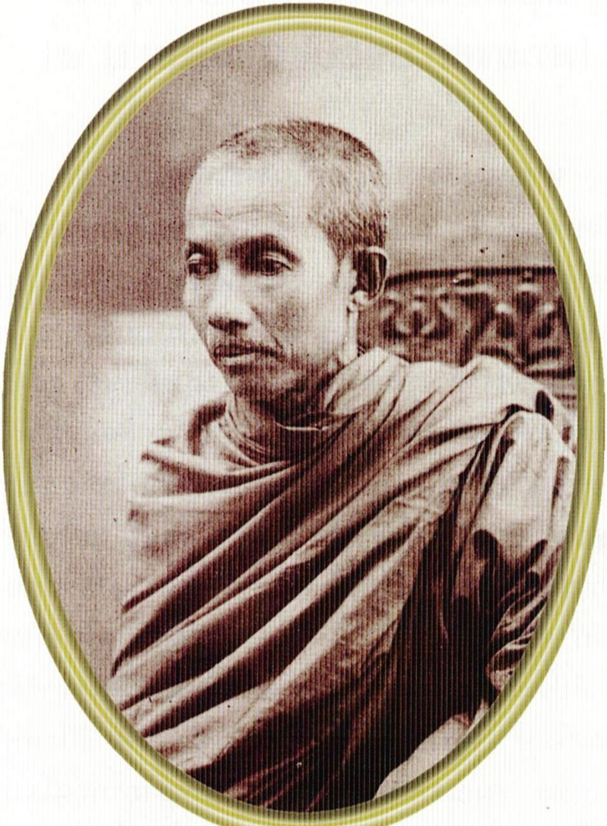

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วัดบวรนิเวศวิหาร

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๑๐
[พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ป. ๕]

พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ศรีสุคตขัตติยพรหมจารี สรรเพชญรังศีกัลยาณวากย์ มนุษยนาคอเนญชาริยวงษ์ บรมพงศาธิบดี จักรีบรมนาถประนับดา มหามกุฏกษัตรราชวรางกูร จุฬาลงกรณปรมินทร์ สูรครุฐานิยภาดา วชิราวุธมหาราชหิโตปัธยาจารย์ ศุภศีลสารมหาวิมลมงคลธรรมเจดีย์ สุตพุทธมหากวี ตรีปิฎกาทิโกศล เบญจปฎลเศวตฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเษกาภิษิต วิชิตมารสราพกธรรมเสนาบดี อมรโกษินทรโมลี มหาสงฆปรินายก พุทธศาสนดิลก โลกุตมมหาบัณฑิตย์ สิทธรรถนานานิรุกติประติภาน มโหฬารเมตตาภิธยาศรัย พุทธาทิรัตนตรัยคุณารักษ์ เอกอัครมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิปัตยพุทธบริษัทเนตร สมณคณินทราธิเบศสกลพุทธจักรกฤตโยปการ มหาปาโมกขประธานสถาวีรวโรดม บรมนาถบพิตร เสด็จสถิตย์ ณ วัดบวรนิเวศน์ ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มุสิกนาม จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณศุขะพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์ พิพัฒมงคล วิบูลยศุภผลจิระถิติกาล ในพระพุทธสาสนา เทอญ.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบรมชนก

พระชนมายุ ๕ พรรษา

พระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

พระชนมายุราว ๑๕ พรรษา

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ

พระชนมายุราว ๒๐-๒๑ พรรษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
วัดบวรนิเวศวิหาร พระอุปัชฌาย์

พระจันทรโคจรคุณ (จนฺทรํสี ยิ้ม) วัดมกุฏกษัตริยาราม
พระกรรมวาจาจารย์ในการทรงผนวช เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน
๒๔๒๒ และเป็นพระอุปัชฌาย์ในการทำทัฬหีกรรม (อุปสมบทซ้ำ)
เมื่อวันที่ ๓ มกราคม ศกเดียวกัน

ทรงฉายร่วมกับพระจันทรโคจรคุณ (จนฺทรํสี ยิ้ม)
พระกรรมวาจาจารย์ ครั้งยังมิได้ทรงกรม ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม
ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๓-๒๔๒๔ พระชนมายุ ๒๒-๒๓ พรรษา

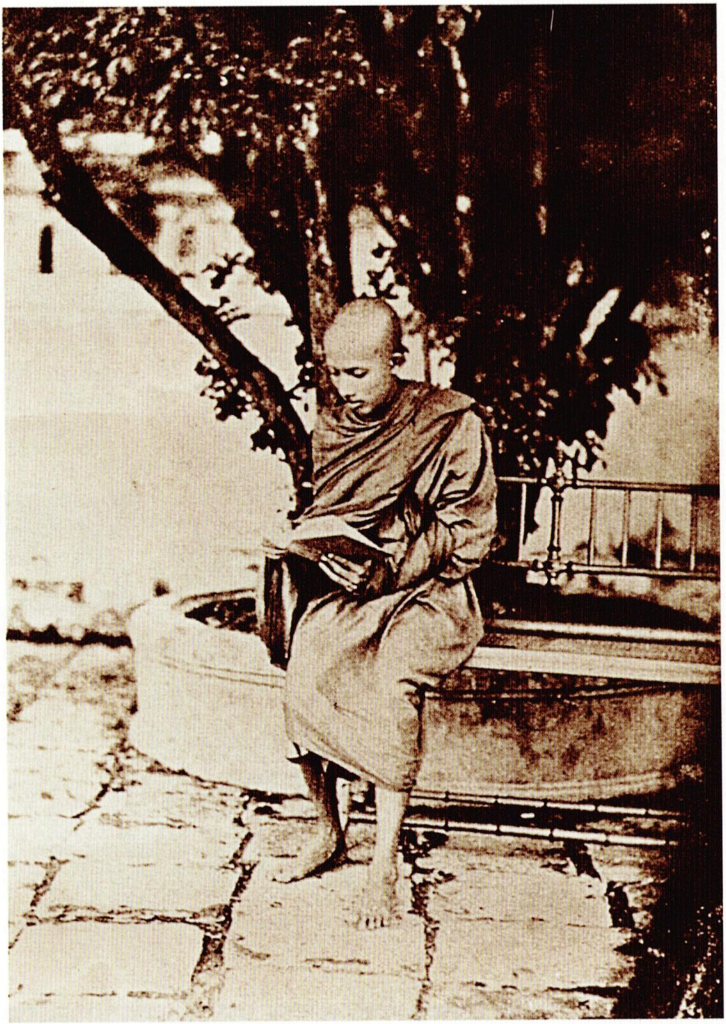

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระชนมายุ ๒๗ พรรษา

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายหน้าพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๓๔
พระชนมายุ ๓๒ พรรษา

พระชนมายุราว ๓๕ พรรษา

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ พระชนมายุ ๓๘ พรรษา

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
(พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐ์ สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใด ในตำแหน่งที่ สมเด็จพระสังฆราช อีกจนตลอดรัชกาล ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๕ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่เป็นเวลา ๑๑ ปี ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กล่าวอย่างสามัญทั่วไปก็คือ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั่นเอง

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ และเจ้าจอมมารดาแพ ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีวอก จ.ศ. ๑๒๒๑ ตรงกับวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๓ เมื่อวันประสูตินั้นฝนตกใหญ่ พระบรมชนกนาถจึงทรงถือเป็นมงคลนิมิตพระราชทานนามว่า พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ หลังจากประสูติได้เพียงปีเดียว เจ้าจอมมารดาของพระองค์ก็ถึงแก่กรรม พระองค์จึงทรงอยู่ในความเลี้ยงดูของกรมหลวงวรเสฐสุดา (พระองค์เจ้าบุตรี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระญาติ ทรงเรียกว่าเสด็จป้า มาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ต่อมาทรงย้ายมาอยู่กับท้าวทรงกันดาร (ศรี) ผู้เป็นยาย

เมื่อพระชนมายุ ๘ พรรษา ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลี ทรงศึกษาอยู่จนสามารถแปลธรรมบทได้ก่อนที่จะทรงผนวชเป็นสามเณร และทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกับครูฝรั่ง เมื่อพระชนมายุ ๑๒ พรรษา นอกจากนี้ ยังทรงศึกษาโหราศาสตร์กับครูที่เชี่ยวชาญทางโหราศาสตร์มาแต่พระชนม์ยังน้อย

ทรงผนวช

เมื่อพระชนมายุ ๑๔ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณรตามราชประเพณี ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พร้อมกับเจ้านายอื่นอีก ๒ พระองค์ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้าพระธรรมุณหิศธาดา (พระนามเดิม ศิขเรศ) เป็นผู้ประทานสรณะและศีล เมื่อทรงผนวชแล้ว มาประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๒ เดือนเศษ จึงทรงลาผนวช

ครั้นพระชนมายุ ๒๐ พรรษา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๒๒ สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงผนวชแล้วเสด็จมาอยู่จำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ถึงหน้าเข้าพรรษาของปีนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ ฯ มาทรงถวายพุ่มพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตามราชประเพณี และในคราวนั้น ได้เสด็จ ฯ ไปถวายพุ่มพรรษาแด่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ ซึ่งเพิ่งทรงผนวชใหม่ถึงกุฏิที่ประทับ พร้อมทั้งทรงกราบด้วยพระอาการเคารพ อันเป็นพระอาการที่ไม่เคยทรงปฏิบัติต่อพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์อื่นที่ทรงผนวช เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นทรงตัดสินพระทัย

ไม่ทรงลาผนวชแต่วันนั้น ดังที่พระองค์ได้ทรงบันทึกไว้ในพระประวัติตรัสเล่าว่า

"เสด็จกุฎีเราทรงประเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่างเป็นพระแปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นเพียงทรงประคองอัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็เป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เป็นพระเชษฐะของเรา โดยฐานเป็นผู้แนะราชการพระราชทาน ท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้จะนึกว่าท่านทรงแสดงความเคารพแก่ธงชัยพระอรหันต์ต่างหาก ก็ยังวางใจไม่ลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตรเราผู้ที่ท่านทรงกราบแล้ว ถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ตรงคำที่เขาพูดกันว่ากลัวจัญไรกิน เราตกลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น" (๑)

ทรงทำทัฬหีกรรม อุปสมบทซ้ำ

หลังจากทรงจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ๑ พรรษาแล้ว ได้เสด็จไปจำพรรษาที่ ๒ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ในสำนักของพระจันทโคจรคุณ (ยิ้ม) ผู้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ในระหว่างที่ประทับ ณ วัดมกุฏกษัตริยารามนั้นเอง ได้ทรงทำทัฬหีกรรม อุปสมบทซ้ำอีกครั้งหนึ่ง ตามธรรมเนียมนิยมของ

พระสงฆ์ธรรมยุตในครั้งนั้น โดยพระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช จานจาโร) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส แต่ครั้งยังเป็นพระเปรียญอยู่วัดโสมนัสวิหาร เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ณ โบสถ์แพ หน้าวัดราชาธิวาส เมื่อวันที่ ๓ มกราคม ๒๔๒๒

ทรงกรมและเป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรอง

เมื่อทรงผนวชได้ ๓ พรรษา ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมหน้าพระที่นั่ง ณ พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหราฬ ห้องเขียว ท่ามกลางประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูป มีสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นประธาน ทรงแปลได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค และทรงหยุดอยู่เพียงนั้น

หลังจากทรงแปลพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยคแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองในธรรมยุติกนิกาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พระองค์ทรงเป็นเจ้าคณะรองในคณะธรรมยุตเป็นพระองค์แรก และทรงเป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรองที่ทรงมีพรรษายุกาลน้อยที่สุด คือ ๓ พรรษาเท่านั้น

ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. ๒๔๓๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะเมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ นับเป็นเจ้าอาวาสพระองค์ที่ ๓

ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต นับเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตพระองค์ที่ ๒ ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเมื่อทรงมีพรรษายุกาล ๑๕ พรรษา[๒]

เมื่อทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มพัฒนากิจการพระศาสนา โดยทรงเริ่มทำขึ้นภายในวัดบวร-นิเวศวิหารก่อน เป็นการทดลองเพื่อดูผลได้ผลเสีย และทรงปรับปรุงแก้ไขจนทรงเห็นว่า มีผลดีเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาเป็นส่วนรวม จึงทรงขยายออกในวงกว้าง กล่าวเฉพาะที่สำคัญ คือ

การศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาไทย

ทรงริเริ่มให้ภิกษุสามเณรที่บวชใหม่เล่าเรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทย เพื่อให้รู้จักพระพุทธศาสนาทั้งส่วนที่เป็น

ธรรมและวินัยในขั้นพื้นฐานในชั่วระยะเวลาอันสั้น โดยพระองค์ได้ทรงสอนด้วยพระองค์เอง มีการสอบความรู้ของภิกษุสามเณรที่เรียนด้วยวิธีสอบแบบใหม่คือวิธีเขียน ต่อมาได้มีภิกษุสามเณรไม่เฉพาะแต่พระใหม่เท่านั้น ที่นิยมเล่าเรียนพระธรรมวินัยแบบใหม่ที่พระองค์ทรงจัดขึ้นนี้ และนิยมแพร่หลายออกไปถึงวัดอื่น ๆ ด้วย เมื่อทรงเห็นว่าเป็นการเล่าเรียนที่มีประโยชน์ต่อภิกษุสามเณรทั่วไป จึงได้ทรงกำหนดให้เป็นหลักสูตรการศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ในเวลาต่อมา ที่เรียกว่า "นักธรรม" ซึ่งเป็นหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์สืบมาจนปัจจุบัน เป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาไทยคู่กับการศึกษาพระปริยัติธรรมในภาษาบาลีที่มีมาแต่โบราณ

ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

สำหรับเป็นสถานศึกษาของภิกษุสามเณรและกุลบุตร เป็นการทรงริเริ่มจัดการศึกษาของภิกษุสามเณรแบบใหม่ คือเล่าเรียนพระปริยัติธรรมประกอบกับวิชาการอื่น ๆ ที่เอื้อต่อการสั่งสอนพระพุทธศาสนา และสอบด้วยวิธีเขียนซึ่งทรงริเริ่มขึ้นเป็นครั้งแรก ภิกษุสามเณรที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรนี้ ก็ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเป็นเปรียญ เช่นเดียวกับผู้สอบไล่ได้ในสนามหลวงตามแบบเดิมเหมือนกัน เรียกว่า **"เปรียญมหามกุฏ"** แต่น่าเสียดายที่หลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบมหามกุฏดังกล่าวนี้

ได้ดำเนินการอยู่เพียง ๘ ปีก็เลิกไป เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ไม่ทรงมีเวลาที่จะดูแลจัดการเนื่องจากทรงมีพระภารกิจอื่นในคณะสงฆ์มาก หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงจัดตั้งขึ้นในมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น แตกต่างไปจากของเดิม เพื่อจะเทียบให้เห็นความแตกต่างได้ชัดเจน จึงขอยกมาแสดงไว้ในที่นี้ อีกครั้งหนึ่งดังนี้

หลักสูตรของเดิม

การศึกษาพระปริยัติธรรม แบ่งเป็น ๒
- ฝ่ายไทย ๙ ชั้น
- ฝ่ายรามัญ ๔ ชั้น

ฝ่ายไทย

ชั้นที่ ๑ เรียน อรรถกถาธรรมบท
ชั้นที่ ๒ เรียน อรรถกถาธรรมบท
ชั้นที่ ๓ เรียน อรรถกถาธรรมบท (ตั้งแต่ชั้นนี้ไปนับเป็นเปรียญ)
ชั้นที่ ๔ เรียน มังคลัตถทีปนี บั้นต้น
ชั้นที่ ๕ เรียน สารัตถสังคหะ
ชั้นที่ ๖ เรียน มังคลัตถทีปนี บั้นปลาย
ชั้นที่ ๗ เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา

ชั้นที่ ๘ เรียน วิสุทธิมรรค
ชั้นที่ ๙ เรียน สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย

ฝ่ายรามัญ

ชั้นที่ ๑ เรียน บาลีพระวินัยมหาวิภังค์ (ปาจิตตีย์)
ชั้นที่ ๒ เรียน บาลีพระวินัยมหาวัคค์ และจุลวัคค์
ชั้นที่ ๓ เรียน บาลีมุตตกวินัยวินิจฉัย
ชั้นที่ ๔ เรียน ปฐมสมันตปาสาทิกา

การสอบ ๓ ปี สอบครั้งหนึ่ง หากทางราชการมีเหตุขัดข้องก็เลื่อนไปเป็น ๖ ปี สอบครั้งหนึ่ง

หลักสูตรมหามกุฏราชวิทยาลัย

ชั้นนักเรียนที่ ๓ เรียน บาลีไวยากรณ์
ชั้นนักเรียนที่ ๒ เรียน อรรถกถาธรรมบท บั้นต้น ท้องนิทาน
ชั้นนักเรียนที่ ๑ เรียน แก้คาถาอรรถกถาธรรมบท บั้นปลาย
ชั้นเปรียญที่ ๓ เรียน แก้คาถาอรรถกถาธรรมบท บั้นต้น (เปรียญตรี)
ชั้นเปรียญที่ ๒ เรียน บาลีพระวินัยมหาวิภังค์ ภิกขุนีวิภังค์ และพระสูตรบางสูตร (เปรียญโท)
ชั้นเปรียญที่ ๑ เรียน บาลีพระวินัยมหาวัคค์ และจุลวัคค์ และอภิธรรม (เปรียญเอก)

การสอบ สอบทุกปี และผลของการสอบครั้งแรกในปี ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ก็ปรากฏว่าได้ผลดี คือ มีนักเรียนสอบได้เกินกว่าครึ่ง ดังที่ปรากฏตามรายงานการสอบครั้งแรกดังนี้

ชั้นนักเรียนที่ ๓ สอบ ๒๙ ได้ ๑๕ ตก ๑๔

ชั้นนักเรียนที่ ๒ สอบ ๑๐ ได้ ๖ ตก ๔

ชั้นนักเรียนที่ ๑ สอบ ๔ ได้ ๑ ตก ๓

ในส่วนการศึกษาของกุลบุตรนั้น พระองค์ได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฎราชวิทยาลัยขึ้นตามวัดธรรมยุต เพื่อให้เป็นที่เล่าเรียนของกุลบุตร โดยใช้หลักสูตรที่ พระองค์ทรงจัดขึ้นใหม่เรียกว่า "หลักสูตรมหามกุฎ" เช่น โรงเรียนวัดบวรนิเวศ โรงเรียนวัดมกุฎเป็นต้น การจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าวนี้ขึ้น ก็ด้วยทรงมีพระดำริว่าเพื่อเป็นการช่วยรัฐบาล พระองค์ทรงพยายามพัฒนาโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฎให้เป็นโรงเรียน "ชเลยศักดิ์" คือโรงเรียนราษฎร์แบบอยู่ประจำ เพื่อเป็นต้นแบบให้รัฐบาล หรือเอกชนอื่น ๆ ทำตาม แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะขาดเงินทุนที่จะดำเนินการให้เป็นไปตามพระดำริ ในที่สุดก็ต้องทรงมอบโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฎ ฯ ให้กระทรวงธรรมการคือกระทรวงศึกษาธิการในปัจจุบัน เป็นผู้ดำเนินการต่อไป ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

พระตำหนักล่าง

พระตำหนักที่ประทับแห่งแรก

พระตำหนักจันทร์

พระตำหนักที่ประทับแห่งที่ ๒

พระตำหนักซ้าย

ที่ประทับทรงงาน

พระตำหนักเพ็ชร

ท้องพระโรง

พระรูปสีน้ำมัน
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ภายในพระตำหนักเพ็ชร

พัดรองของเก่าในสมัยรัชกาลที่ ๕

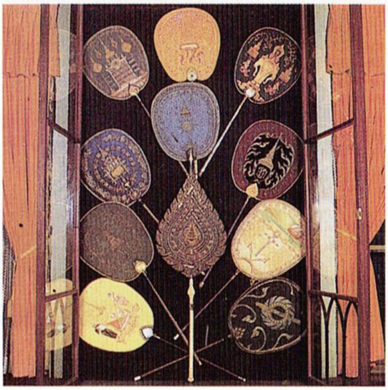

ตู้พัดยศ พัดรอง
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงจัดด้วยพระองค์เอง

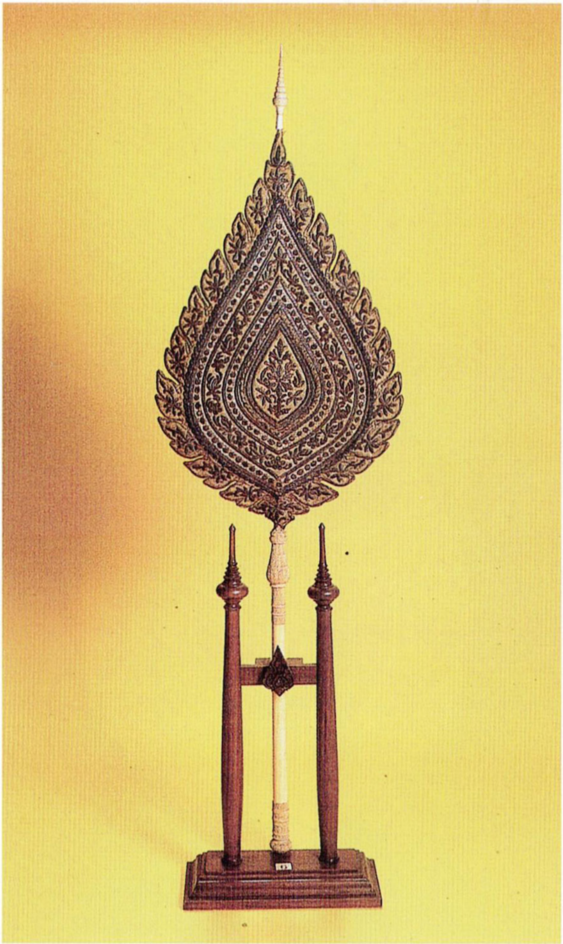

พัดยศสมณศักดิ์
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีสมณศักดิ์เป็น
พระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุต

พัดยศสมณศักดิ์ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

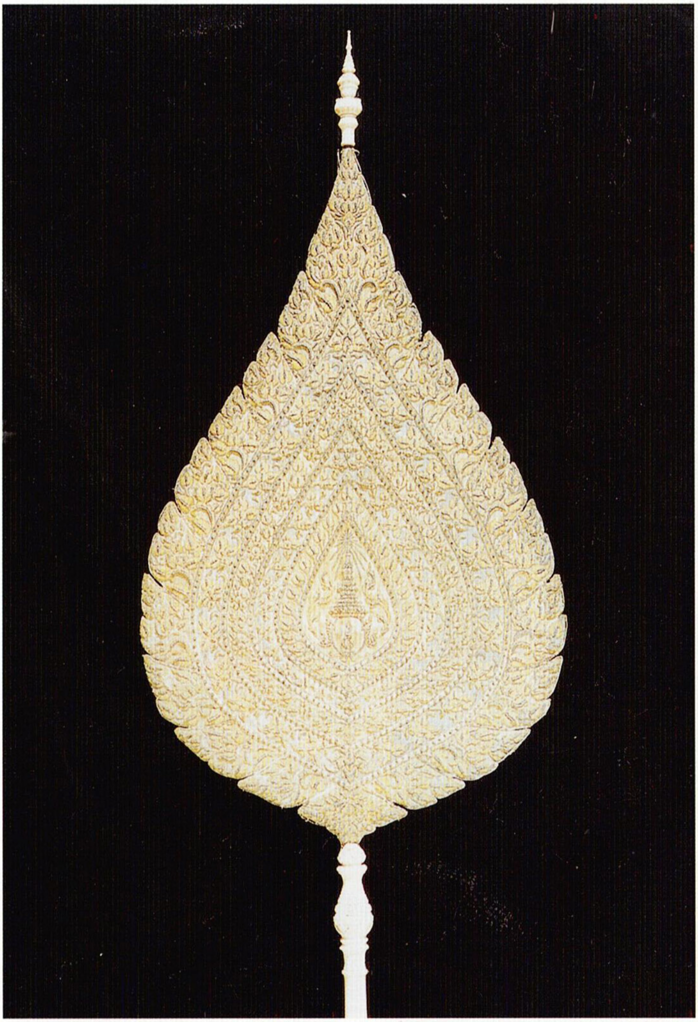

พัดยศสมณศักดิ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

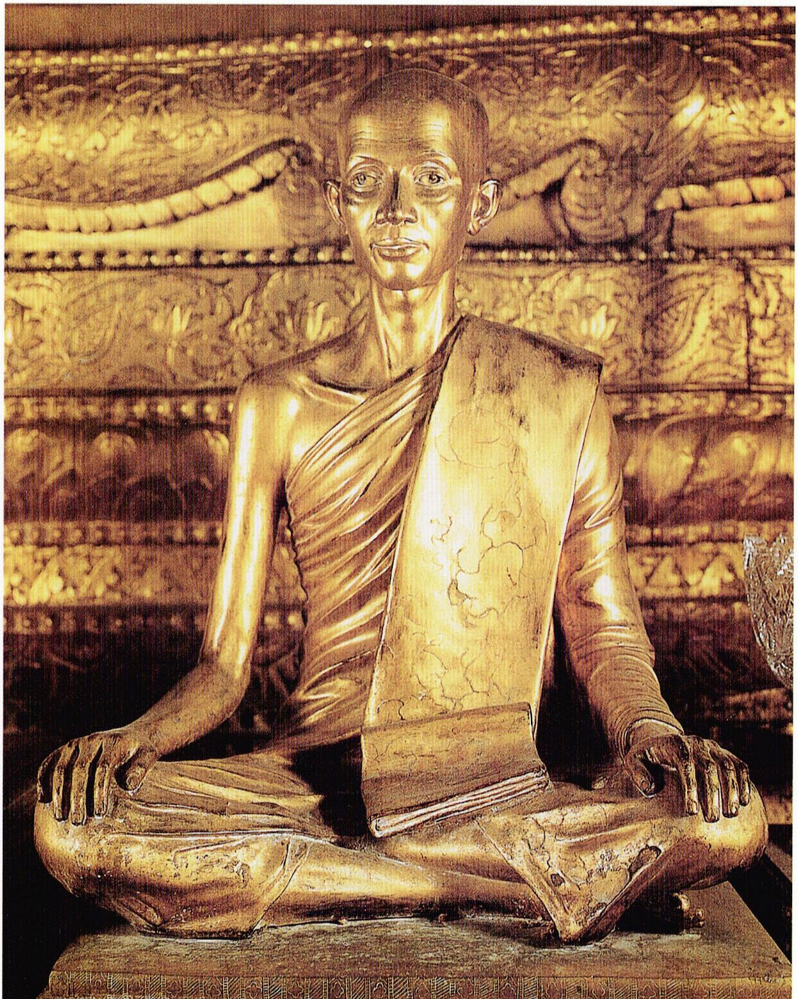

พระรูปหล่อ ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

เนื่องจากทรงจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังกล่าวมาแล้ว จำเป็นต้องใช้หนังสือและตำราเรียนเป็นจำนวนมาก จึงได้ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้น เพื่อจัดพิมพ์หนังสือและตำรับตำราต่าง ๆ ให้เพียงพอแก่การใช้ศึกษาของภิกษุสามเณรและกุลบุตร เรียกว่า “โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย” โดยทรงใช้แท่นพิมพ์ที่ใช้พิมพ์พระไตรปิฎก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ และโรงพิมพ์ก็ตั้งที่โรงพิมพ์หลังเดิมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างขึ้นเมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่และทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร (คือตรงที่สร้างตำหนักเพ็ชรในบัดนี้) แต่โรงพิมพ์ที่พระองค์ทรงจัดตั้งขึ้นดังกล่าวนี้ ดำเนินกิจการอยู่เพียง ๘ ปี ก็ต้องเลิกไปเพราะค่าโสหุ้ยสูงจนไม่อาจดำเนินการต่อไปได้ ต้องทรงกลับไปใช้วิธีจ้างโรงพิมพ์อื่นซึ่งเสียค่าโสหุ้ยน้อยกว่า

ทรงออกนิตยสารธรรมจักษุ

หลังจากทรงจัดตั้งสถานศึกษา คือมหามกุฏราช-วิทยาลัยได้ ๑ ปี ก็ทรงออกนิตยสารธรรมจักษุ เป็นนิตยสารรายเดือน สำหรับตีพิมพ์เรื่องราวทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นคำสั่งสอนและข่าวสารต่าง ๆ ออกเผยแพร่แก่ประชาชน รวมทั้งข่าวเกี่ยวกับกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัยด้วย ที่สำคัญคือ

เพื่อเป็นสนามให้ภิกษุสามเณรที่เป็นนักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ฝึกแปล แต่ง เขียน เรื่องราวทางพระพุทธศาสนา แล้วตีพิมพ์เผยแพร่แก่ประชาชน ธรรมจักษุจึงเป็นนิตยสารทางพระพุทธศาสนาฉบับแรกของไทยและมีอายุเก่าแก่ที่สุด นับถึงปัจจุบันก็กว่า ๑๐๐ ปีแล้ว[๓]

ทรงอำนวยการจัดการศึกษาหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริจะขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานไปยังประชาชนทั่วพระราชอาณาจักร เพราะทรงเห็นว่าการศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญในการพัฒนาชาติบ้านเมือง จึงทรงอาราธนาสมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น ให้ทรงอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วพระราชอาณาจักร ทั้งนี้เพราะทรงเห็นว่าวัดเป็นแหล่งให้การศึกษาแก่คนไทยมาแต่โบราณกาล การใช้วัดเป็นฐานในการขยายการศึกษาเป็นทางเดียวที่จะขยายได้เร็วและทั่วถึง เพราะวัดมีอยู่ทั่วทุกหนแห่งในพระราชอาณาจักร ทั้งไม่ต้องสิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินในการสร้างโรงเรียนด้วย เพราะอาศัยศาลาวัดที่มีอยู่แล้วนั่นเองเป็นโรงเรียน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้ทรงเลือกพระเถระผู้มีความสามารถทั้งฝ่ายธรรมยุตและมหานิกายรวม ๑๓ รูป เป็น

ผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ แล้วส่งออกไปดำเนินการจัดการศึกษาในหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนั้น ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร โดยมีฝ่ายบ้านเมืองคือกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้สนับสนุนและอำนวยความสะดวกในการดำเนินการ พระองค์ทรงรับหน้าที่อำนวยการในการจัดการศึกษาหัวเมืองอยู่ ๕ ปี ก็ทรงสามารถขยายการศึกษาขั้นพื้นฐาน คือการศึกษาขั้นประถมศึกษา ออกไปได้ทั่วประเทศ เมื่อทรงวางรากฐานการศึกษาในหัวเมืองเป็นรูปเป็นร่างขึ้นแล้ว และมีความมั่นคงพอสมควรแล้ว ก็ทรงมอบให้เป็นภาระหน้าที่ของกระทรวงธรรมการดำเนินการต่อไป

จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษาระดับประถมศึกษาในประเทศไทย โดยมีวัดเป็นโรงเรียน มีพระเป็นครูสอน มีมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นต้นแบบในด้านหลักสูตร และการฝึกหัดครูสำหรับออกไปสอนในโรงเรียนนั้น ๆ

ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์

ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองดังกล่าวมาแล้วข้างต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้ทรงพบความไม่เรียบร้อยในการปกครองคณะสงฆ์ และทรงมีพระดำริว่า การที่จะจัดการศึกษาให้ได้ผลดีนั้น จะต้องจัดการปกครองคณะสงฆ์ให้เรียบร้อยไป

พร้อมกันด้วย ฉะนั้น พระองค์จึงได้ทรงพระดำริจัดรูปแบบการปกครองคณะสงฆ์ขึ้นใหม่ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย และเอื้อต่อการที่จะพัฒนาตัวเองและบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น พระดำริดังนี้เองที่เป็นเหตุให้เกิดพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ขึ้น ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ฉบับแรกของไทย

ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นั้น จัดคณะสงฆ์เป็น ๔ คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุตติกา และคณะกลาง มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะ และมีพระราชาคณะเจ้าคณะรองคณะละรูป พระเถระทั้ง ๘ รูปนี้ ยกขึ้นเป็นมหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรสูงสุดในทางคณะสงฆ์ และเป็นที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มีเจ้าคณะปกครองลดหลั่นกันไปตามลำดับคือ เจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง (อำเภอ) เจ้าอาวาส นับเป็นครั้งแรกที่คณะสงฆ์ไทยมีการจัดการปกครองอย่างเป็นระบบ มีแบบแผนที่ชัดเจนโดยมีกฎหมายทางบ้านเมืองเข้ามารองรับการดำเนินกิจการพระศาสนาและการคณะสงฆ์

เมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ขึ้นแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งอำนวยการศึกษามณฑล

ต่าง ๆ เป็นเจ้าคณะมณฑล มีหน้าที่ทำนุบำรุงพระศาสนาและบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้น ๆ ให้เจริญรุ่งเรืองตามพระราชประสงค์

ในเวลาตั้งพระราชบัญญัตินี้ ว่างสมเด็จพระสังฆราช เพราะนับแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่ สมเด็จพระสังฆราชอีก จนตลอดรัชกาลที่ ๕ มีแต่เจ้าคณะใหญ่ ๔ รูป ซึ่งมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีภารกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เจ้าคณะใหญ่รูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็รับพระบรมราชโองการสั่งไปทางเจ้าคณะรูปนั้น ขณะนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ซึ่งทรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น ทรงสมณศักดิ์สูงกว่าเจ้าคณะทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นการก (คือประธาน) ในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ซึ่งเท่ากับทรงปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชมาจนตลอดรัชกาลที่ ๕

ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นี้แสดงให้เห็นว่า องค์พระมหากษัตริย์ทรงปกครองคณะสงฆ์ด้วยพระองค์เอง โดยมีเสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รับพระบรมราชโองการสั่ง คือบัญชาการคณะสงฆ์แทนองค์พระมหากษัตริย์นั่นเอง มหาเถรสมาคมซึ่งเป็นองค์กรสูงสุดทางคณะสงฆ์ เป็นเพียง “ที่ทรงปรึกษา” คือทำหน้าที่ถวาย

คำแนะนำในเรื่องการพระศาสนาและคณะสงฆ์แด่องค์พระมหากษัตริย์ โดยผ่านไปทางเสนาบดีกระทรวงธรรมการเท่านั้น[๔] จึงกล่าวได้ว่า ตั้งแต่โบราณมาจนถึงเวลาที่ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) นี้ขึ้น คฤหัสถ์ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์มาโดยตลอด

มหาสมณุตมาภิเษก

พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนพระอิสริยยศเป็นกรมหลวง ถึงพ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบพระบรมราชสันตติวงศ์เป็นรัชกาลที่ ๖ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พอเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวงแล้ว โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จกรมพระยา ทรงสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระมหาสมณะ (คือสมเด็จพระสังฆราช) เมื่อวันจันทร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ปีจอ ตรงกับวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ มีสำเนาประกาศดังนี้

ประกาศมหาสมณุตมาภิเศก

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาค ๒๔๕๓ พรรษา กาลปัตยุบันจันทรโคจร โสณสัมพัตสร มฤคศิรมาส สุกกปักษ์ จตุรถีดิถี ศศิวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ธันวาคมมาส ปัญจมสุรทิน พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ ฯลฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นพระบรมวงศ์พระองค์หนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงยกย่องว่าเป็นผู้ต้องพระราชอัธยาไศรยมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงปฏิบัติราชกิจใกล้ชิดพระองค์ จนกระทั่งพระชนมายุถึงกำหนดอันควรที่จะทรงพระผนวชในพระบวรพุทธสาสนา ตั้งแต่เมื่อก่อนจะทรงพระผนวชนั้น ก็ได้ทรงมีพระกระมลสันดานเลื่อมใสในพระรัตนไตรยมั่นคง แลได้เริ่มทรงศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ก่อนครั้นเมื่อทรงพระผนวชแล้ว ก็ได้ทรงพระอุสาหศึกษาพระปริยัติธรรมด้วยพระปรีชาญาณ ทรงรอบรู้ในอรรถธรรมทั้งปวงมากขึ้นเป็นลำดับ จนหาผู้ที่จะรู้เท่าเทียมได้โดยยากนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระอิศริยยศให้เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม แลให้ทรงสมณศักดิอันสูง ก็เพราะทรงทราบชัดอยู่ว่าพระราชภาดาของ

พระองค์จะสามารถเป็นผู้ดำรงพระบวรพุทธสาสนา ให้ประดิษฐานถาวรวัฒนา ในสยามราชอาณาจักรสืบไป ก็นับว่าเป็นไปได้จริงตามความทรงมุ่งหมาย ธรรมดาพระสาสนาจะมั่นคงยั่งยืนอยู่ได้ก็เพราะอาไศรยความรอบรู้แห่งพุทธสาสนิกบริสัษย์ ในพระธรรมอันถ่องแท้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ได้ทรงเป็นประธานในการที่พระภิกษุสามเณรสอบไล่พระปริยัติธรรม ทรงกำกับให้การสอบไล่อันนั้นเป็นไปโดยทางที่ถูกต้องทุกประการ นับว่าได้ทรงช่วยสมเด็จพระราชาธิบดีในการที่ทรงทำนุบำรุงพระสาสนาให้มั่นคงอยู่มิได้เสื่อมคลายไปเลย ทั้งได้ทรงพระอุสาหปกครองคณะสงฆ์ให้มั่นคงในกิจปฏิบัติ สมควรแก่ผู้ที่ดำรงสมณเพศพิเศษยิ่งกว่าสามัญชน นับว่าได้ทรงทำคุณประโยชน์อันใหญ่ยิ่งให้บังเกิดมีแก่กรุงสยาม

อนึ่ง ได้ทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในสรรพอรรถธรรมทั้งปวงแล้วก็ได้ทรงเปิดเผยแผ่พระธรรมนั้น ๆ ให้ปรากฏแก่มหาชนทั่วไปโดยโวหารอันไพเราะจับใจซึมทราบ ทำให้ผู้ฟังแล้วแลเห็นเข้าใจข้อความแจ่มแจ้งสิ้นความเคลือบแคลงได้ ทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระรัตนไตรยทวีขึ้นเป็นอันมาก ความอันใดที่เข้าใจยากก็ได้ทรงขยายให้แลเห็นง่ายดายกระจ่างประหนึ่งทรงนำทางให้เดินไปสู่ที่ชอบ ทรงชำนิชำนาญทั้งในทางแสดงพระสัทธรรมเทศนาแลในทางนิพนธ์รจนาหนังสือ อันเป็น

เครื่องชูใจให้ผู้ฟังผู้อ่านได้รับผลอันดี ปีติปราโมทย์เป็นที่นิยมนับถือของมหาชนทั่วไป ไม่เฉภาะแต่ในสยามราชอาณาเขตร ถึงแม้ชนในไพรัชประเทศก็สรรเสริญยกย่องพระองค์ว่าเปนมหาบัณฑิตย์อันประเสริฐ ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธสาสนาทั่วไป ได้นิยมยอมยกพระองค์เป็นมหาสาสนานายก แต่ถึงแม้ผู้ที่มีใจนับถือลัทธิสาสนาอื่น ๆ ก็มีความนับถือพระองค์เปนปราชญ์อันหาที่เปรียบได้โดยยาก ผู้มีชื่อเสียงสำคัญอันเป็นชาวต่างประเทศ แม้มาเยี่ยมกรุงสยามก็คงตั้งใจพยายามไปน้อมคำนับด้วยความนิยมนับถือ ด้วยได้ยินพระเกียรติคุณบรรฦๅไปจนถึงประเทศนั้น ๆ จึงชวนกันมาเฝ้าเพื่อสำแดงความเคารพมหาบัณฑิตย์ฉนั้น

อีกประการหนึ่ง พระองค์ได้ทรงเป็นครูปัธยาจารย์แห่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และชนทุกชั้น ได้ทรงมีพระหฤทัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ในหมู่ศิษย์ทั้งหลายทั่วกัน ไม่เลือกหน้าว่าเป็นบุคคลชั้นใด ในขณะที่ยังเปนภิกษุสามเณรอยู่ในสำนักของพระองค์ก็ทรงอนุสาสน์ให้รอบรู้เข้าใจในอรรถธรรมตามสมควรแก่สติปัญญาของตน ๆ ครั้นเมื่อละเพศพรหมจรรย์แล้ว ก็ยังทรงเป็นพระธุระติดตามประทานโอวาทตามแต่จะทรงหาโอกาศได้ คอยทรงตักเตือนสติแลเหนี่ยวใจไว้ให้ฝักใฝ่ในทางธรรมอันควรแก่คิหิปฏิบัติ เปนพระคุณอันแน่ชัดประจักษ์อยู่ในใจแห่งศิษย์ทั้งหลายทั่วกัน

ในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ได้ทรงคุ้นเคยและเปนที่ถูกพระอัธยาไศรยกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงสั่งสอนชักจูงพระราชหฤทัยให้น้อมไปในทางศรัทธาทรงเลื่อมใสในพระพุทธสาสนาเป็นลำดับมา ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ก่อนที่จะเสด็จออกไปศึกษาวิชาการ ณ ประเทศยุโรป พระเจ้าบรมวงศ์เธอก็ได้เป็นผู้ทรงรับคำปฏิญญาแสดงพระองค์เป็นอุบาสก จนถึงเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ ได้ทรงเปนพระอุปัธยาจารย์ เมื่อทรงรับอุปสมบทได้ทรงอนุสาสน์สั่งสอนให้ทรงทราบอรรถธรรม แลความปฏิบัติอันดีอันงาม ทั้งต่อมาก็ยังได้ทรงตามอนุสาสน์ตักเตือน ทรงแนะนำทางที่จะทรงพระราชดำริห์ในทางธรรม อันจะควรใช้ประกอบในทางโลก นับว่าทรงมีพระคุณอันใหญ่ยิ่งหาผู้ใดจะเสมอเหมือนได้โดยยากนักในสมัยนี้

ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงแลเห็นปรากฏอยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเปนบุรุษรัตนอันล้ำเลิศประเสริฐสุดยิ่งกว่าบรรดาพระเถรานุเถรทั้งปวง ทั้งในคามวาสีอรัญวาสีปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ สมควรที่จะให้ดำรงพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง เช่นอย่างพระบรมวงศ์ที่ได้เคยทรงเปนใหญ่ในคณะสงฆ์มาแต่ก่อน โดยรับมหาสมณุตมาภิเศก แลเลื่อนพระอิศริยยศต่างกรม ให้สมแก่ความยินดีเลื่อมใส

จะได้เป็นที่เคารพสักการบูชา เปนที่นิยมนับถือของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแลพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการตลอดจนถึงมหาชนนิกรที่เลื่อมใสในพระบวรพุทธสาสนาทั่วหน้า

จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ตั้งการมหาสมณุตมาภิเศก แลเลื่อนพระอิศริยยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ขึ้นเปนสมเด็จกรมพระยามีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ศรีสุคตขัตติยพรหมจารี สรรเพชญรังศีกัลยาณวากย มนุษยนาคอเนญชาริยวงศ์ บรมพงศาธิบดีจักรีบรมนารถประนับดา มหามกุฏกษัตรราชวรางกูร จุฬาลงกรณ์ปรมินทร์สูรครุฐานิยภาดา วชิราวุธมหาราชหิโตปัธยาจารย์ ศุภศีลสารมหาวิมล มงคลธรรมเจดีย์ สุตพุทธมหากวีตรีปิฎกาทิโกศล เบญจปดลเสวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาสมณุตมาภิเศกาภิษิต วิชิตมารสราพกธรรมเสนาบดี อมรโกษินทรโมลีมหาสงฆปรินายก พุทธศาสนดิลกโลกุตมมหาบัณฑิตย์ สิทธรรถนานานิรุกติประติภาน มโหฬารเมตตาภิธยาศรัย พุทธาทิรัตนตรัยคุณารักษ์ เอกอัครมหาอนาคาริยรัตน์ สยามาธิปัตยพุทธบริษัทเนตร สมณคณินทราธิเบศสกลพุทธจักรกฤตโยปการ มหาปาโมกขประธานสถาวีรวโรดม

บรมนารถบพิตร เสด็จสถิตย์ ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร พระอารามหลวง มุสิกนาม ให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ ดำรงพระยศฝ่ายสมณศักดิ เปนเจ้าคณะใหญ่แห่งพระสงฆ์ทั้งกรุงเทพ-มหานคร แลหัวเมืองทั่วพระราชอาณาเขตร พระราชทานนิตยภัตรบูชาเดือนละ ๘๐ บาท ขออาราธนาให้ทรงรับธุระพระพุทธสาสนาเป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์พระภิกษุสงฆ์สามเณรทั่วไป โดยสมควรแก่อิศริยยศสมณศักดิ จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณศุขะพลปฏิภาณคุณสารสมบัติสรรพศิริสวัสดิพิพัฒมงคล วิบูลยศุภผลจิระถิติกาลในพระพุทธสาสนาเทอญ ฯ

โปรด ฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกที่วัดบวรนิเวศ เหมือนอย่างพระบาทสมเดจ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเฉลิมพระเกียรติยศสมเดจพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์แต่ก่อนนั้น แลการพระราชพิธีที่ทำนั้น ตั้งพระแท่นมณฑล พระแท่นเบ็ญจปดลเสวตรฉัตร ตู้เทียนไชย แลเตียงพระสงฆ์สวดภาณวารที่ในพระอุโบสถ แลทางเฉลียงในพระอุโบสถด้านตวันออกกั้นพระฉากเปนที่สมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ ประทับทรงสดับพระพุทธมนตร์ ที่ชาลาในกำแพงแก้วนอกพระอุโบสถทางด้านตวันออกตั้งพระแท่นสรงมียอดเบ็ญจปดลเสวตรฉัตรปักเครื่องสูงทั้งสี่มุม ตั้งโรงพิธี

พราหมณ์ที่หว่างคลองกับกำแพงวัดทางด้านน่าพระวิหารพระศาสดา ในบริเวณวัดจัดพลับพลาข้างน่าพระอุโบสถ ๒ หลัง เปนที่เจ้านายประทับแลเปนที่เสวย ปลูกปรำที่พักข้าราชการรายไปในชาลารอบพระอุโบสถ ส่วนทางน่าพระตำหนักจันทร์ ปลูกปรำเปนที่พักพระสงฆ์ซึ่งมาช่วยงาร ทางริมคลองระหว่างกำแพงตอนพระอุโบสถแลพระเจดีย์ ตั้งกระจาดใหญ่ซึ่งมีผู้ทำมาถวายช่วยในงาร สำหรับจะได้เปนไทยธรรมถวายพระสงฆ์รายกันเปนระยะ แลตกแต่งประทีปตั้งเครื่องประดับตลอดบริเวณวัดทั่วไป ฯ

เริ่มการพิธีวันที่ ๑ ธันวาคม เวลาเช้าแห่พระสุพรรณบัฏจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปยังพระแท่นมณฑลที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ เวลาค่ำพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวเสดจไปยังวัดบวรนิเวศ พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนตร์ตั้งน้ำวงด้ายที่ในพระอุโบสถ รุ่งขึ้นวันที่ ๒ เวลาเช้าพระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป ซึ่งจะได้ทำพิธีประชุมพร้อมกันที่ในพระอุโบสถ พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวเสดจไปถวายเทียนชนวนแด่สมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ ให้ทรงจุดเทียนไชย เจ้าพนักงานยกพระเบ็ญจปดลเสวตรฉัตรขึ้นเหนือพระแท่น แล้วเลี้ยงพระสงฆ์แลเริ่มสวดภาณวารต่อไป ฝ่ายพราหมณ์ก็ตั้งต้นทำพิธีแต่วันนี้ไป เวลาค่ำวันนั้นเสดจพระราชดำเนินอีกเวลา ๑ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูปเจริญพระพุทธ-

มนตร์ที่ในพระอุโบสถ พระครูพราหมณ์ถวายน้ำสังข์แลใบไม้ทรงปัดแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ตามลัทธิพิธีพราหมณ์ในเวลาทรงสดับพระพุทธมนตร์แต่วันนี้เปนต้นไปทุกวันจนเสร็จพิธี ครั้นสวดมนต์จบเสดจประทับที่เสวยแล้วจึงเสดจกลับ ถึงวันที่ ๓ ธันวาคม เวลาเช้าสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเลี้ยงพระสงฆ์ราชาคณะที่ได้สวดมนตร์ เวลาค่ำพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสดจไปในเวลาพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์แล้วเสดจเสวยอย่างวันก่อน วันที่ ๔ ธันวาคม ก็มีการพิธีอย่างเดียวกันกับวันที่ ๓ ครั้นถึงวันที่ ๕ ธันวาคม อันเปนวันที่จะอภิเศก เวลาเช้าเจ้าพนักงานแต่งพระวอช่อฟ้าแลเรือศรีผูกม่านทอง สำหรับพระเกียรติยศสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ไปเทียบที่ไว้ที่น่าวัด ฯ พอเลี้ยงพระแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสดจไปยังวัดบวรนิเวศ ทรงถวายไตรแพรแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พอได้พระฤกษ์เวลา ๑๐ นาฬิกา ๒๑ นาทีพระโหราธิบดีลั่นฆ้องไชยเปนสัญญา ชาวประโคม ๆ ขึ้นพร้อมกันสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ สู่ที่สรงอภิเศก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถวายน้ำในพระเต้าแลพระมหาสังข์ แล้วพระเจ้าบรมวงศเธอที่เจริญพระชัณษากว่าถวายน้ำในหม้อทองเงินชีพ่อพราหมณ์ถวายน้ำสังข์น้ำกลดต่อไป ครั้นสรงเสร็จแล้วทรงครองไตรแพรของพระราชทานเสดจมาประทับในพระอุโบสถพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้เสดจขึ้นเถลิง

พระมหาสมณอาศน์ภายใต้เบ็ญจปดลเสวตรฉัตร พราหมณ์เป่าสังข์ไกวบัณเฑาะว์ ชาวประโคม ๆ เครื่องดุริยางคดนตรีขึ้นพร้อมกัน ครั้นสุดเสียงประโคมแล้ว พระยาศรีสุนทรโวหารอ่านประกาศพระบรมราชโองการ ทรงเลื่อนพระเกียรติยศเปนสมเดจพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯ ทรงสมณศักดิเปนใหญ่เปนประธานแก่สงฆมณฑลทั่วพระราชอาณาเขตร ครั้นอ่านประกาศจบลง พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวทรงถวายพระสุพรรณบัฏ แลเครื่องราชูประโภคสำหรับพระเกียรติยศ มีพัดแฉกตาษบาตย่ามเปนต้น แลดอกไม้ธูปเทียน ต้นไม้เงินทองของทรงสักการบูชา ในขณะนั้นพระสงฆ์ก็เจริญไชยปริตแลพราหมณ์เป่าสังข์ไกวบันเฑาะว์ แลชาวประโคม ๆ อิกครั้งหนึ่ง ครั้นสุดเสียงประโคม สมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงประสิทธิพระพรถวายพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว แล้วถวายอติเรก พระสงฆ์รับภวตุสัพ เสดจลงจากพระมหาสมณอาศน์ พระพิมลธรรม (วัดโสมนัศวิหาร) ดับเทียนไชย พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา แล้วสมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงถวายของที่ระฤกในงารมหาสมณุตมาภิเศกแด่พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว แลประทานแจกแก่พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการทั้งปวง ครั้นเวลาบ่ายเจ้าพนักงานตั้งบายศรีที่ในพระอุโบสถ พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระสุพรรณบัฏเปนเสร็จการพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศก ฯ

ในวันที่ ๕ ธันวาคมนั้น มีการฉลองพระชัณษาสมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ เนื่องในงารพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเศกต่อไป พระสงฆ์ ๒๔ รูปเจริญพระพุทธมนตร์ที่ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวเสดจไปถวายของพระขวัญ คือพระบรมรูปซึ่งได้ทรงฉายเปนครั้งแรกแต่เสดจเถลิงถวัลยราชสมบัติ มีกรอบตั้งขาทรายองค์ ๑ กับโต๊ะทรงพระอักษรโต๊ะ ๑ แล้วประทับเสวยที่วัดบวรนิเวศ รุ่งขึ้นวันที่ ๖ ธันวาคม เวลาเช้าเลี้ยงพระสงฆ์ที่ได้เจริญพระพุทธมนตร์ เวลาบ่ายมีเทศนา ๓ กัณฑ์ ต่อมาถึงวันที่ ๗ พระสงฆ์ทุกนิกายพร้อมกันไปถวายพระพรแด่สมเดจพระมหาสมณเจ้า ฯ แล้วเปนเสร็จการพิธี ฯ

ทรงปรับสถานภาพของคณะสงฆ์

ในปีรุ่งขึ้น หลังจากทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษก คือ พ.ศ. ๒๔๕๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ก็ทรงปรับปรุงการปกครองคณะสงฆ์ครั้งสำคัญ คือ ทรงชี้แจงแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการถึงผลเสียที่เกิดจากการที่คฤหัสถ์ปกครองคณะสงฆ์ดังที่เป็นมาในอดีต และเป็นอยู่ในขณะนั้นและได้ทรงแนะนำว่าควรจะถวายอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์แก่พระองค์ให้เป็นเด็ดขาดฐานะที่ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เรียบร้อย เพราะพระด้วยกันย่อม

เข้าใจเรื่องของพระด้วยกันดีว่าคฤหัสถ์ซึ่งมิใช่พระ ดังความตอนหนึ่งในลายพระหัตถ์ ว่า

"แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เป็นแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำหน้าที่สังฆราช ฯ ผลเป็นอย่างไรบ้าง ฯ ไม่อาจว่าพระให้เรียบร้อยได้ เพราะไม่ได้เป็นพระด้วยกัน ไม่มีความรู้ในฝ่ายพระทั่วถึง ไม่รู้อัธยาศัยของพระแจ้งชัด ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่สามารถเพื่อจะระงับความเสียหายอันเกิดขึ้นแล้ว และเพื่อจะบำรุงให้ดีขึ้น ได้แต่ทำ ๆ ไปเช่นนั้น อย่างเดียวกับไล่หนังสือพวกรามัญ ผลที่มีก็คือความเสื่อมทรามของพระอันค่อยเป็นไปโดยลำดับ ฯ ในเวลานี้ ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น หน้าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาดจะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น...ฯ"[๕]

หลังจากที่ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ชี้แจงดังกล่าวแล้ว อีก ๖ เดือนต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ "ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนาถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระธุระปกครอง"[๖] ตั้งแต่เดือนกันยายน ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) เป็นต้นมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์

แรกของไทยที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในสังฆมณฑลของไทย กล่าวคือ เป็นการทำให้คณะสงฆ์หลุดพ้นจากการปกครองโดยคฤหัสถ์มาสู่การปกครองโดยพระด้วยกันเองเป็นครั้งแรก เป็นเหตุให้สมเด็จพระสังฆราชมีพระอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยตรงแต่บัดนั้นเป็นต้นมาจวบจนปัจจุบัน นับเป็นการปรับสถานภาพของคณะสงฆ์ครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์ไทย

เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่เสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ เกือบทั่วพระราชอาณาจักรเท่าที่สามารถจะเสด็จไปได้ นับแต่ปีที่ ๒ แห่งการทรงดำรงตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ได้เสด็จไปตรวจการณ์คณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นประจำทุกปีมิได้ขาด เพิ่มรายละเอียด กระทั่งถึงปีท้าย ๆ แห่งพระชนมชีพซึ่งทรงพระประชวรไม่สามารถเสด็จตรากตรำไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ห่างไกลได้ จึงได้ทรงหยุดการเสด็จตรวจการณ์คณะสงฆ์

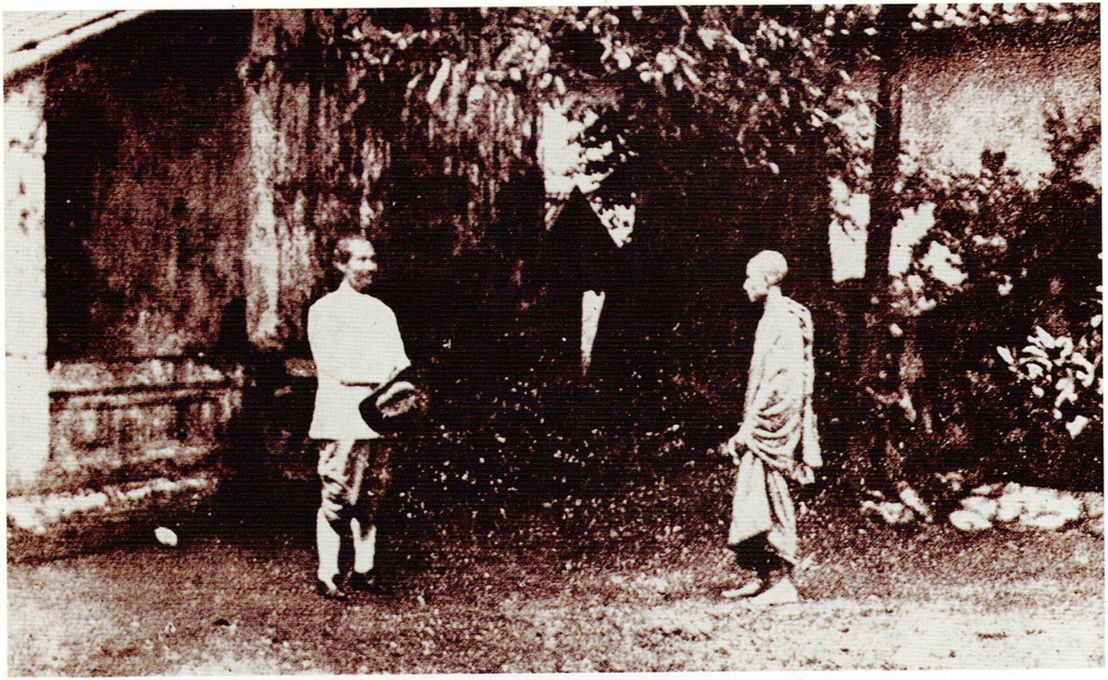

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนทนากับ สมเด็จ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ พระชนมายุราว ๔๐ พรรษาเศษ

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ ราว พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๑ พระชนมายุราว ๓๘-๓๙

ทรงฉายร่วมกับพระเถรานุเถระ หน้าพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร
พระชนมายุราว ๔๐ พรรษา

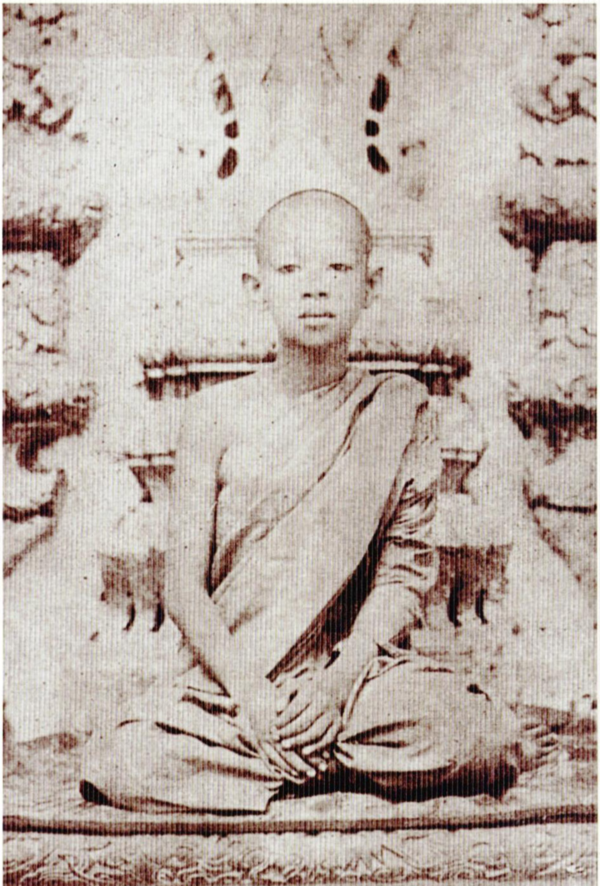

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สยามมกุฎราชกุมาร
เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร พ.ศ. ๒๔๓๔

สมเด็จพระราชบิดา
เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร
เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายครั้งสมเด็จเจ้าฟ้าอัษฎางคเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
ทรงผนวชเป็นสามเณรและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. ๒๔๔๖

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายหน้าพระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร ในคราวสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางคเดชาวุธ
กรมหลวงนครราชสีมา (พระองค์กลาง แถวหน้า) ทรงผนวชเป็นสามเณร และเสด็จประทับ ณ
วัดบวรนิเวศวิหาร กรกฎาคม-พฤศจิกายน ๒๔๔๖

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรง
พระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ
สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ และสมเด็จ
พระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก
ขณะดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนสงขลานครินทร์
พ.ศ. ๒๔๔๗

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงผนวช พ.ศ. ๒๔๔๗ ครั้งดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมาร

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๗ เมื่อทรงผนวช พ.ศ. ๒๔๖๐

ทรงฉาย ณ วัดสมุหประดิษฐ์ จังหวัดสระบุรี ร่วมกับพระตามเสด็จและพระในถิ่นนั้น ในคราวเสด็จตรวจการณ์มณฑลกรุงเก่า วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๔๕๗ พระชนมายุ ๕๕ พรรษา

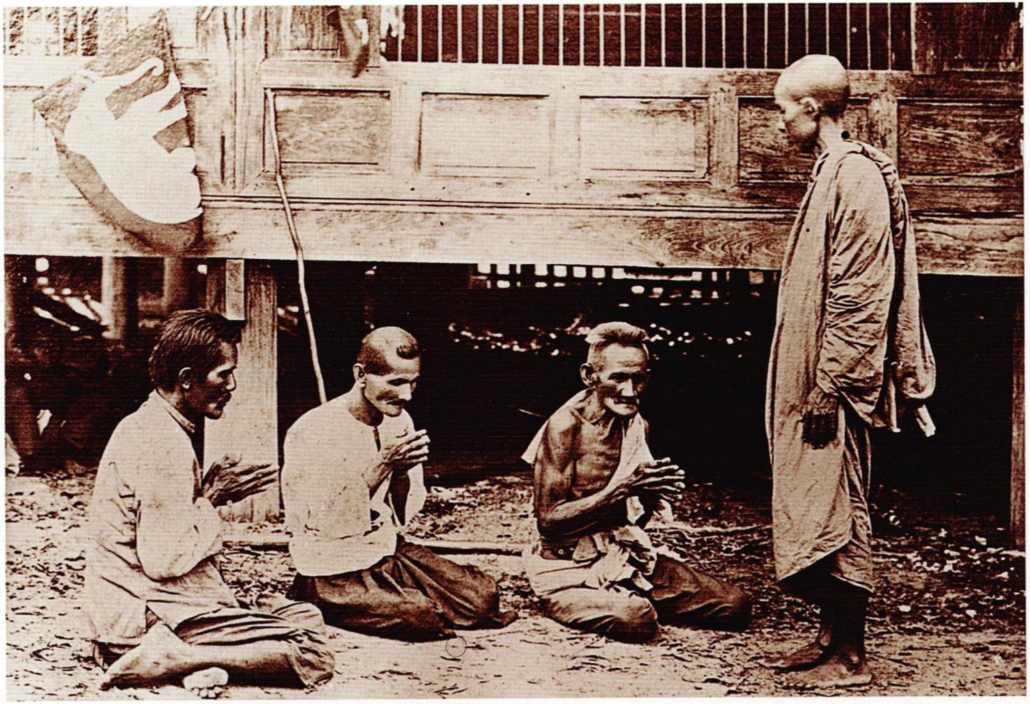

ทรงฉายที่วัดสมุหประดิษฐ์ พระชนมายุ ๕๕ พรรษา

ทรงฉายที่วัดสมุหประดิษฐ์ พระชนมายุ ๕๕ พรรษา

ทรงปรับปรุงการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ในด้านต่าง ๆ

เนื่องจากพระองค์เสด็จไปตรวจการณ์คณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองอย่างถี่ถ้วนเกือบทั่วพระราชอาณาจักร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ จึงทรงทราบถึงความเป็นไปของคณะสงฆ์ ตลอดถึงสภาพของประชาชนและความเป็นไปของบ้านเมืองในภูมิภาคต่าง ๆ เป็นอย่างดี ทำให้พระองค์ทรงทราบถึงปัญหาและกำหนดวิธีการแก้ไขได้อย่างเหมาะสม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงปรับปรุงแก้ไขการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ในทุก ๆ ด้าน เพื่อให้พระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์มีความเจริญมั่นคงและสามารถทำประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองได้อย่างเหมาะสมแก่กาลเทศะ กล่าวคือ

ในด้านการพระศาสนา พระองค์ได้ทรงพยายามพัฒนาภิกษุสามเณรให้มีความรู้ความสามารถในพระธรรมวินัย เพื่อจักได้แนะนำสั่งสอนประชาชนได้อย่างถูกต้องและเหมาะสมแก่สมัย โดยทรงพยายามจัดให้ภิกษุสามเณรได้รับการศึกษาพระธรรมวินัยตามสมควรแก่สถานภาพของตน ทรงแนะนำสั่งสอนประชาชนให้รู้จักศึกษาพระพุทธศาสนาและรู้จักนำธรรมไปปฏิบัติให้ถูกต้องเหมาะสมแก่สถานภาพของตน ทรงพยายามผลิตตำราและหนังสือทางพระพุทธศาสนา ที่คนทั่วไปสามารถอ่านเข้าใจได้ง่ายออกเผยแพร่ในรูปแบบต่าง ๆ ทรงแนะนำภิกษุสามเณรให้รู้จักเทศนาสั่งสอนประชาชน ให้เหมาะสมแก่

กาลเทศะและเหมาะแก่ประชาชน

ในด้านการคณะสงฆ์ พระองค์ได้ทรงออกพระมหาสมณาณัติ ประทานพระมหาสมณวินิจฉัยและทรงวางระเบียบแบบแผน เกี่ยวกับความประพฤติปฏิบัติของภิกษุสามเณรในด้านต่าง ๆ ให้ถูกต้องเรียบร้อยยิ่งขึ้น เช่น ระเบียบเกี่ยวกับพระอุปัชฌาย์ การบรรพชาอุปสมบท การปกครองภิกษุสามเณรและศิษย์วัด การวินิจฉัยอธิกรณ์ ระเบียบเกี่ยวกับสมณศักดิ์ พัดยศ นิตยภัต ดวงตราประจำตำแหน่งเป็นต้น โดยทรงชี้ให้เห็นว่า ภิกษุสามเณรนั้นนอกจากจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายบ้านเมืองและจารีตประเพณีด้วย การคณะสงฆ์จึงจะดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย

ในด้านการศึกษา ซึ่งพระองค์ทรงถือว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้ภิกษุสามเณรประพฤติปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องเรียบร้อย ตลอดถึงสามารถทำประโยชน์แก่สังคมและชาติบ้านเมืองได้อย่างแท้จริง ฉะนั้น พระองค์จึงได้ทรงพยายามปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ทันสมัย กล่าวคือการศึกษาพระปริยัติธรรม อันได้แก่ การศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้สามารถอ่านพระคัมภีร์ได้ อันเป็นการศึกษาของคณะสงฆ์ที่มีมาแต่โบราณนั้น พระองค์ก็ทรงปรับปรุงให้เหมาะสมและอำนวยประโยชน์แก่ผู้เรียนมากยิ่งขึ้น ได้ทรงจัดการศึกษาพระปริยัติแบบใหม่ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า นักธรรม ซึ่งเป็นการเรียนพระธรรม-

วินัยในภาษาไทย เพื่อให้ภิกษุสามเณรทั่วไปสามารถเรียนรู้พระธรรมวินัยได้ง่ายขึ้นและไม่ต้องใช้เวลาในการเรียนนาน

นอกจากนี้ พระองค์ยังได้ทรงพยายามที่จะจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ทันสมัยยิ่งขึ้น โดยการจัดตั้งโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อศึกษาวิชาการสมัยใหม่ในลักษณะที่เรียกกันในปัจจุบันว่า มหาวิทยาลัย ขึ้นโดยทรงพระดำริว่าจะใช้พื้นที่ตลาดยอด (คือบริเวณด้านตะวันตกของวัดบวรนิเวศวิหารบัดนี้) ทั้งเกาะเป็นที่ตั้งโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยดังกล่าวแล้ว[๗] แต่ยังมิทันได้ดำเนินการให้เป็นไปตามพระดำริ เพราะไม่มีงบประมาณในการดำเนินการ แต่อีก ๓๕ ปีต่อมา พระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ดังกล่าวแล้ว ก็ได้รับการสานต่อจนเกิดเป็นมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนา หรือที่เรียกกันว่า มหาวิทยาลัยสงฆ์แห่งแรกของไทยขึ้น นั่นคือสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘

สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า"

แต่โบราณมา ตำแหน่งพระประมุขแห่งสังฆมณฑลที่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช นั้น ไม่เคยมีเจ้านายพระองค์ใดที่ทรงผนวชอยู่ได้รับสถาปนาในตำแหน่งนี้ กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔

แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นพระองค์แรก มาในรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงพระกรุณาโปรดถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช แต่เจ้านายที่ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกทั้ง ๒ พระองค์ ในครั้งนั้น ไม่ได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราช แต่เรียกพระนามไปตามพระอิสริยยศในฝ่ายพระบรมราชวงศ์ คือ สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ มาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ก็ยังคงเรียกพระนามไปตามธรรมเนียมเดิม มิได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน

ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๔ อันเป็นปีที่สมเด็จกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา และทรงดำรงในตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชมาครบ ๑๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริว่า

“พระมหาสังฆปรินายกปธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งมีสมณศักดิ์ว่า สมเด็จพระอริยวงศา-

คตญาณนั้น ได้มีนามอย่างสังเขปว่า สมเด็จพระสังฆราชเป็นประเพณีสืบมา แต่ส่วนพระบรมราชวงศ์ผู้ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกดำรงสมณศักดิ์เช่นนี้ หาได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ ย่อมเรียกพระนามไปตามพระอิศริยยศแห่งพระบรมราชวงศ์ ไม่ปรากฏพระเกียรติยศยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (มีสร้อยพระนามคงตามเดิม) เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศสืบไปชั่วกาลนาน”(๘)

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์ปัจจุบันขึ้นแล้ว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกในรัชกาลที่ ๔ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกในรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เช่นเดียวกันในคราวนี้ ด้วยพระนาม “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า” จึงเกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๖ โดยทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นพระองค์แรก

ผลงานพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรอบรู้ภาษาต่าง ๆ หลายภาษา คือ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ภาษาอังกฤษ และภาษาฝรั่งเศส ได้ทรงพระนิพนธ์เรื่องราวต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก เช่น หนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอก ทั้งหมด หลักสูตรบาลีไวยากรณ์ทั้งชุด รวมพระนิพนธ์ทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาบาลี มีจำนวนกว่า ๒๐๐ เรื่อง นอกจากนี้ยังทรงชำระคัมภีร์บาลีไว้อีกกว่า ๒๐ คัมภีร์ บทพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องทางคดีธรรม หรือทางคดีโลก ล้วนเป็นเรื่องที่ทันสมัย โดยเฉพาะบทพระนิพนธ์เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาของพระองค์นั้น กล่าวได้ว่าเป็นการเริ่มศักราชใหม่ของการอธิบาย หรือตีความพระพุทธศาสนาแนววิเคราะห์ เท่ากับพระองค์ทรงเป็นผู้วางแนวในการศึกษาพระพุทธศาสนาแบบสมัยใหม่แก่วงการพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งเรียกได้ว่า เป็นการเริ่มยุคใหม่อีกยุคหนึ่งของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

ทรงเป็นนักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่ของไทย

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ กล่าวได้ว่าเป็นยุคที่พระสงฆ์มีบทบาททางการศึกษาของชาติมากที่สุด และผู้ที่มีบทบาทโดดเด่นเป็นผู้นำทางการศึกษาอยู่ในขณะนั้น ก็คือ สมเด็จ

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เริ่มแต่ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยสำหรับเป็นสถานศึกษาวิทยาการทั้งทางคดีโลกและคดีธรรม สำหรับภิกษุสามเณรและกุลบุตร ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี และจากความสำเร็จในการจัดตั้งมหา-มกุฏราชวิทยาลัยนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตัดสินพระราชหฤทัยมอบหมายให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับภาระอำนวยการจัดการศึกษาในหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ซึ่งเป็นการมอบหมายภาระในการวางรากฐานการศึกษาขั้นประถมศึกษาของชาติ ให้พระองค์ทรงดำเนินการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ก็ได้ทรงจัดการศึกษาขั้นประถมศึกษาอันเป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของชาติได้เป็นผลสำเร็จภายในเวลา ๕ ปี แม้ว่าจะเป็นความสำเร็จในระดับหนึ่ง แต่ก็กล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นทรงเป็นผู้ให้กำเนิดการศึกษาขั้นประถมศึกษาของไทย

นอกจากจะทรงเป็นผู้วางรากฐานการศึกษาระดับประถมศึกษาแล้ว ยังทรงพระดำริที่จะพัฒนาการศึกษาระดับมัธยมศึกษาให้ทันสมัยยิ่งขึ้น โดยทรงพระดำริที่จะพัฒนาโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่วัดบวรนิเวศวิหารให้เป็นโรงเรียนราษฎร์แบบอยู่ประจำ เพื่อเป็นตัวอย่าง เป็นการช่วยรัฐบาล แต่พระดำรินี้ไม่สามารถดำเนินไปได้ตลอด เพราะ

ขาดงบประมาณดำเนินการ[๙]

ในด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ที่เรียกว่า การศึกษาปริยัติธรรมนั้น ก็ทรงมีแนวพระดำริว่าภิกษุสามเณรควรจะมีความรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม เพราะ “รู้ทางโลกก็เป็นสำคัญอุดหนุนรู้ทางธรรมให้มั่นให้กว้าง พระศาสดาของเราก็ได้ความรู้ทางโลกเป็นกำลังช่วย จึงประกาศพระพุทธศาสนาด้วยดี”[๑๐] การที่ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นในครั้งนั้น ก็เพื่อจัดการศึกษาแก่ภิกษุสามเณรในแนวนี้ ซึ่งก็ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี นอกจากนี้ การจัดการศึกษาแบบใหม่ของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น “ก็เพื่อจะลองหาทางแก้ไขการเรียนพระปริยัติธรรมให้ดีขึ้น คือให้ผู้เรียน รู้ได้เร็ว ไม่เปลืองเวลา ไม่ฟังลำบาก รู้ได้ดี”[๑๑] กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ทรงหาวิธีการที่จะทำให้ภิกษุสามเณรใช้เวลาเรียนแต่น้อย แต่ได้ความดีตามต้องการ แม้ว่าการจัดการศึกษาแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยจำต้องเลิกไปในเวลาต่อมา แต่แนวพระดำริของพระองค์ดังกล่าวก็ได้เป็นรากฐานให้แก่การจัดตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงของคณะสงฆ์ ที่เรียกว่ามหาวิทยาลัยสงฆ์ในเวลาต่อมา

เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีวิสัยทรรศน์ทางด้านการศึกษาที่แหลมคมและกว้างไกล ทรงมีแนวพระดำริที่ล้ำยุคและล้ำหน้ากว่าใคร ๆ ในยุคเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่า พระองค์ทรง

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
พระชนมายุราว ๔๐ พรรษา

ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

พระชนมายุราว ๔๐ พรรษา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ

พระชนมายุ ๕๕-๕๖ พรรษา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระมหาสมณะ

ทรงฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ พระชนมายุ ๕๗ พรรษา

พระชนมายุ ๕๗ พรรษา

พระชนมายุ ๕๗ พรรษา

พระชนมายุราว ๕๐ พรรษาเศษ

พระชนมายุราว ๖๐ พรรษา

พระชนมายุราว ๖๐ พรรษา

พระชนมายุราว ๖๐ พรรษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายแห่งพระชนมชีพ

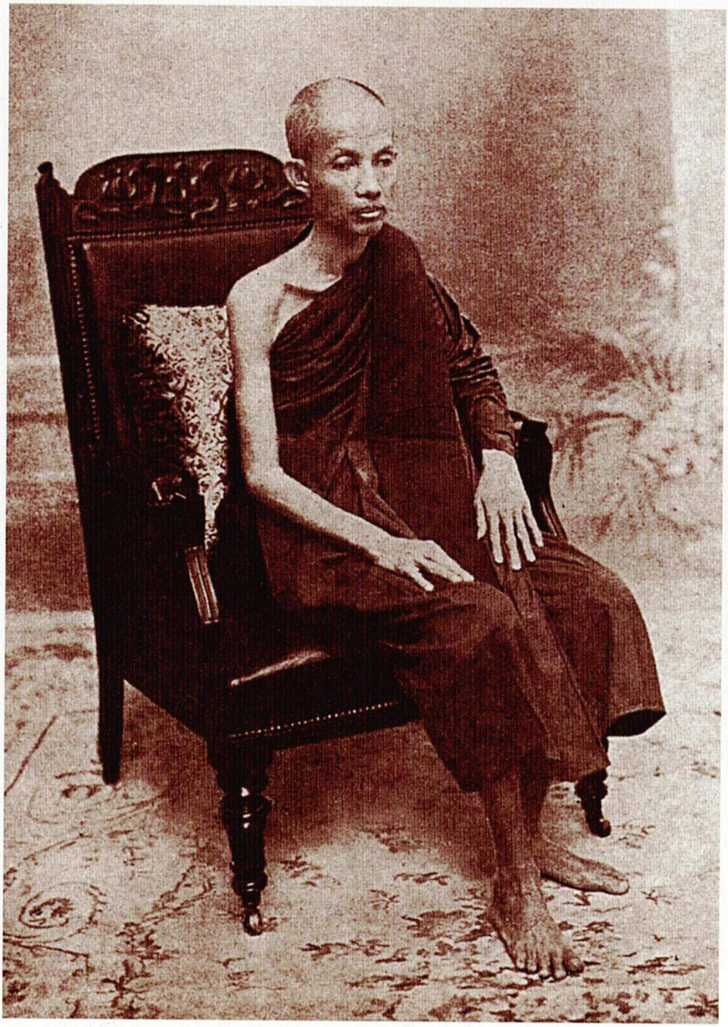

พระรูปสุดท้าย

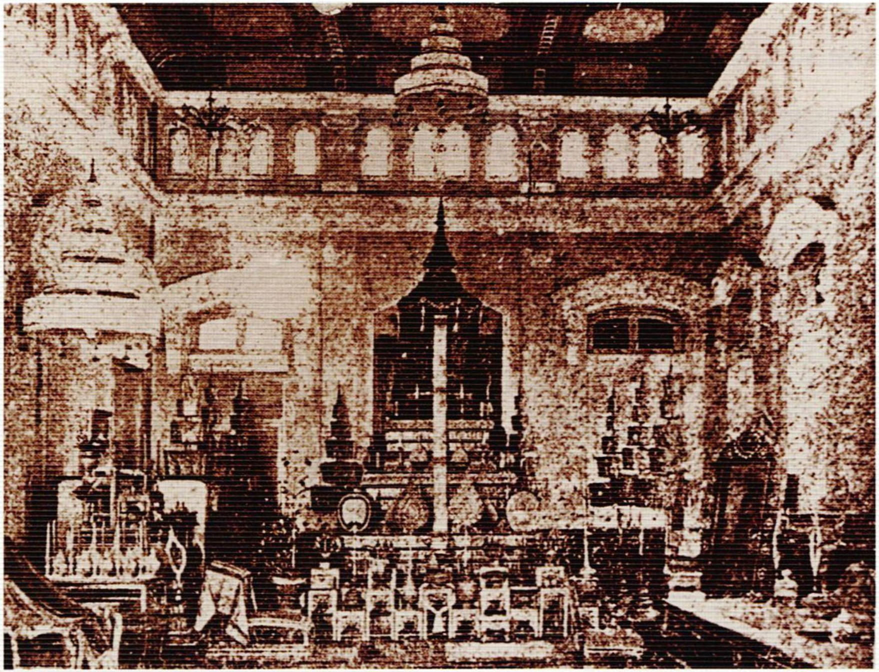

พระโกศพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ประดิษฐานในท้องพระโรงตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร

พระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง ในการถวายพระเพลิงพระศพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

เป็น นักการศึกษาที่ยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งของไทย

พระกรณียกิจพิเศษ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระมหากษัตริย์ ๒ พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ นอกจากนี้ ก็ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบรมวงศานุวงศ์อื่น ๆ อีกหลายพระองค์

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประชวรวัณโรค มีพระอาการเรื้อรังมาเป็นเวลานาน กระทั่งถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๔ อันเป็นปีที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา อาการประชวรกำเริบมากขึ้น จึงเสด็จโดยทางเรือไปรักษาพระองค์ทางชายทะเลจนถึงจังหวัดสงขลา พระอาการยิ่งทรุดหนักลง ประจักษ์แก่พระหฤทัยว่ากาลที่สุดใกล้จะถึง จึง

เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๔๖๔ ครั้นถึงวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๔๖๔ เวลา ๔ นาฬิกา ๓๕ นาทีก่อนเที่ยง (๑๐.๓๕ น.) ก็สิ้นพระชนม์ สิริรวมพระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา ๓ เดือนเศษ ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร ๓๐ ปี ทรงดำรงในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๑๐ ปี กับ ๗ เดือนเศษ ถึงเดือนเมษายน ๒๔๖๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ถวายพระเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

❑ ❑ ❑

เชิงอรรถ

(๑) ผู้ต้องการทราบพระประวัติตอนต้นโดยละเอียด โปรดอ่าน **พระประวัติตรัสเล่า** พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, มหามกุฏราชวิทยาลัย จัดพิมพ์ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๙๙.

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์, กรมพระดำรงราชานุภาพ. **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๖, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนการ: หน้า ๓๐๒.

(๓) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** พิมพ์โดยพระบรมราชโองการในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ที่พระเมรุท้องสนามหลวง, พ.ศ. ๒๔๖๕, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, หน้า ๙๓-๙๕.

(๔) **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว หน้า ๓๐๘-๓๑๒.

(๕) **พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา**. ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์ พ.ศ. ๒๕๑๔, พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์ หน้า ๕๒๒.

(๖) **พระมหาสมณศาสน เล่ม ๒ เกี่ยวกับการพระศาสนา**. ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, จัดพิมพ์เนื่องในงานมหาสมณานุสรณ์ พ.ศ. ๒๕๑๔, พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, หน้า ๘-๙.

(๗) **แถลงการณ์ กิจการของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์** ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๙ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๔. หน้า ๑๙.

(๘) **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, หน้า ๓๘๖.

(๙) **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร.** อ้างแล้ว หน้า ๙๔.

(๑๐) **พระประวัติตรัสเล่า.** อ้างแล้ว หน้า.....

(๑๑) **ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.** ในงานฉลองครบ ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑ หน้า ๔๓.

ภาคผนวก

ธรรมเนียมบวช
พระนิพนธ์
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ธรรมเนียมบวช

ธรรมเนียมบวชในพระพุทธศาสนานั้น ดูเหมือนจะมีธรรมเนียมบวชในศาสนาพราหมณ์เป็นตัวอย่างมาก่อน เพราะศาสนาพราหมณ์มีมาก่อนพระพุทธศาสนา ในศาสนาพราหมณ์มีธรรมเนียมนิยมอยู่ว่า คนที่เป็นพราหมณ์ เมื่อตั้งอยู่ในประถมวัย กำลังเป็นเด็กจนเป็นหนุ่ม ควรศึกษาศิลปวิทยาให้ชำนิชำนาญ เมื่อถึงมัชฌิมวัย ท่ามกลางอายุ ควรประกอบกิจการงานและมีบุตรภรรยาครอบครองเหย้าเรือน เมื่อถึงปัจฉิมวัย แก่เฒ่าชราแล้ว ควรออกบวชตั้งหน้าบำเพ็ญพรตในศาสนาที่นิยมว่าเป็นบุญกุศล ซึ่งจะเป็นที่พึ่งของตนในปรโลก นักบวชในศาสนาพราหมณ์นั้น เช่น ฤษีชีไพรที่ปรากฏอยู่ในเรื่องต่าง ๆ มีเรื่องมหาภารตะและเรื่องรามายณะเป็นต้น คะเนดูลาดเลาว่า ในเวลาที่พระพุทธเจ้ายังไม่ได้ตรัส ทรงเบื่อหน่ายในฆราวาสสมบัติ คิดจะละกังวลเสด็จออกทรงผนวชนั้น คงจะทรงถือเอาการบวชตามธรรมเนียมพราหมณ์เป็นตัวอย่าง จะต่างก็แต่รีบทรงผนวชเสียก่อนแต่ยังไม่ทันถึงกำหนด หรือ

บางทีจะทรงผนวชอย่างพราหมณ์แท้ ๆ ก็จะเป็นได้ เมื่อได้ตรัสแล้ว จึงแก้ไขเปลี่ยนแปลงยักย้ายไปตามควร ในชั้นแรกก็ดูเป็นง่าย ๆ ตั้งแต่พระพุทธเจ้าเองเมื่อทรงผนวช ก็เป็นแต่ละเพศเดิม ถือเพศเป็นนักบวชเสียเท่านั้น ต่อมาเมื่อได้ตรัสแล้วเที่ยวทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา มีผู้ศรัทธาทูลขอบวช ก็เป็นแต่ทรงอนุญาตว่าเป็นภิกษุเถิดเท่านั้น ครั้นมีสาวกหลายรูปแล้วทรงส่งให้ไปเที่ยวสอนศาสนาในทิศานุทิศ หนทางไกลกันดารกว่าจะไปจะมาก็เป็นการยากลำบาก จึงได้ทรงอนุญาตสาวกให้บวชได้ แต่เปลี่ยนวิธี คือพอผู้จะบวชละเพศคฤหัสถ์ถือเพศเป็นบรรพชิตแล้ว ต้องให้ลั่นวาจาปฏิญญาตัวว่ายอมถึงพระพุทธพระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พำนักครบสามหน เมื่อมีผู้บวชแพร่หลาย จึงทรงย้ายวิธีปกครองสงฆมณฑล ไม่ให้เอกชนเป็นใหญ่ในกิจศาสนา ให้หมู่สาวกหลาย ๆ รูป ที่เรียกว่าสงฆ์เป็นใหญ่ในที่จะทำธุระทุกอย่าง ต่างแต่กำหนดจำนวนผู้ที่ประชุมธุระบางอย่าง ผู้ประชุมอย่างต่ำเพียงสี่รูป ธุระบางอย่าง ตั้งแต่ห้ารูปจึงทำได้ ธุระบางอย่าง ตั้งแต่สิบรูปจึงทำได้ ธุระบางอย่างต่อผู้ประชุมถึงยี่สิบหรือเกินกว่านั้นจึงทำได้ วิธีประชุมนั้นอย่างนี้เมื่อผู้ประชุมพร้อมกันครบกำหนดแล้ว ผู้หนึ่งจึงกล่าวคำประกาศเรื่องธุระนั้นขึ้นแล้ว ประกาศความดำริของที่ประชุมซึ่งตกลงกันต่อไป ในเวลากำลังประกาศอยู่นั้น ถ้าใครไม่เห็นชอบตามดำรินั้น ก็คัดค้านขึ้นได้ ถ้าเห็นชอบ ต้องนิ่งอยู่ ถ้ามีผู้

คัดค้านขึ้นตั้งแต่รูปหนึ่ง จะถือเอาเป็นตกลงไม่ได้ ต่อเห็นร่วมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จึงเป็นอันใช้ได้ตามดำรินั้น การให้บวชคือรับคนเป็นภิกษุเข้าหมู่ ถ้าในมัธยมประเทศ ผู้ประชุมตั้งแต่สิบรูปจึงทำได้ ถ้าในประเทศอื่นจากนั้น เพียงห้ารูปก็ได้ ครั้นศาสนาแผ่ไปในนานาประเทศ ภิกษุผู้ประชุมที่รู้ภาษามคธซึ่งเป็นต้นเดิมมีน้อยตัว หรือบางทีไม่มีเลย แต่คำประกาศยังคงใช้ภาษามคธตามแผนเดิม จึงกลายเป็นพิธีไป เมื่อรู้สึกคำประกาศเป็นพระมนต์ไปแล้ว ก็ต้องรู้สึกผลที่จะสำเร็จเพราะการประกาศนั้น เท่ากับผลของพระมนต์ที่เสกนั้น

ครั้นมีคนบวชมาก การปกครองก็ต้องยากขึ้นเป็นธรรมดา จึงจำเป็นต้องมีกฎหมายคือวินัย เป็นแบบไว้สำหรับผู้บวชจะได้ประพฤติตัวให้ถูกต้อง เพื่อเป็นการง่ายแก่การปกครองหมู่ และเป็นบรรทัดสำหรับบำราบผู้ประพฤติไม่ชอบเหมือนหมู่คนน้อยใหญ่ ตั้งต้นแต่หมู่คนในแผ่นดินหนึ่ง ๆ จนถึงหมู่คนที่รวมกันประกอบกิจมีพาณิชยกรรมเป็นอย่างต่ำมีกฎหมายหรือข้อสัญญาอาณัติไว้สำหรับหมู่ของตัว ๆ ใครแกล้งทำผิดวินัย ถ้าโทษใหญ่ ก็ต้องออกจากหมู่ ถ้าโทษน้อยก็เป็นแต่ต้องประกาศตัวแสดงความชั่วที่ได้ทำนั้น แต่ยอมว่าถ้าไม่สมัครจะอยู่ในหมู่ ก็ลาออกคือสึกได้ เพราะการเข้าใจในวินัยผิดเพี้ยนกันไปบ้าง เพราะการประพฤติยิ่งและหย่อนกว่ากันบ้างเป็นต้นเหตุ หมู่ภิกษุในประเทศเดียวกันก็มี ต่างกันก็มี จึง

มีวงศ์ต่าง ๆ กันไป เหมือนอย่างในศาสนาอื่น ๆ มีศาสนาคริสเตียนและศาสนามะหะหมัดเป็นต้น

ประโยชน์แห่งการบวช แต่เดิมก็เพื่อจะทำตนให้ปราศจากกังวลห่วงใย จะได้ตั้งหน้าบำเพ็ญบุญกุศลระงับอกระงับใจให้ปราศจากกิเลส ซึ่งเป็นเหตุก่อทุกข์ และจะได้ตั้งหน้าปฏิบัติเพื่อสุขประโยชน์แห่งผู้อื่นได้เต็มที่ ครั้นเกิดมีวินัย ต้องทรงอนุญาตให้ภิกษุบวชใหม่อยู่ศึกษาในสำนักอุปัชฌาย์อาจารย์ห้าปีเป็นกำหนด จึงเกิดมีการศึกษาขึ้น เมื่อศาสนาแผ่ไปในนานาประเทศที่ไม่เข้าใจภาษามคธ จึงต้องเกิดมีการเรียนภาษาขึ้นอีก และภาษามคธนั้น ถ้าผู้ที่ไม่ชำนาญในภาษาของชาติตัวเอง ก็เรียนรู้ยาก จึงต้องเกิดการเรียนภาษาของชาติตัวขึ้นอีก การเล่าเรียนในศาสนาค่อย ๆ ขยายมาโดยลำดับอย่างนี้ บรรดาวัดจึงได้เป็นที่สำหรับเล่าเรียนวิทยาความรู้ต่าง ๆ เหมือนธรรมเนียมในชาติอื่น มีชาติอังกฤษเป็นต้น

คนในครั้งนั้น ถึงมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง แต่ยังไม่พอใจจะบวช เขาก็ไม่บวช เช่น เศรษฐีอนาถปิณฑิกเป็นตัวอย่าง ถ้ามีความพอใจข้างบวช เขาบวชแล้วเขาก็ไม่ใคร่จะสึก หรือในทุกวันนี้ยังมีเป็นธรรมเนียมอยู่ ในหมู่พุทธศาสนิกชนฝ่ายเหนือมีจีนเป็นต้น และในหมู่พุทธศาสนิกชนฝ่ายใต้คือชาวลังกา แต่พวกพม่า มอญนั้น ถ้ายังจะสึกก็บวชเป็นแต่สามเณร ถ้าคิดจะไม่สึกจึงจะบวชเป็นภิกษุ

แต่ฝ่ายพวกไทยเราและลาว เขมร นับถือการบวชมาหลายชั่วอายุแล้ว จนเป็นธรรมเนียมว่า ถ้าอายุได้ ๒๐ ปีครบกำหนดบวชแล้ว ถึงจะยังยินดีในการมีครอบครัวครองเหย้าเรือน ผู้ใหญ่ในตระกูลต้องจัดให้บวชบ้าง ตัวสมัครบวชเองบ้าง อย่างต่ำเพียงพรรษาหนึ่ง แล้วจึงสึกกลับออกมาใหม่ ผลที่เกิดแต่การนิยมทั้งสองฝ่ายจึงต่างกัน (ในประเทศที่ถือบวชก็บวชทีเดียวนั้น ถึงจะมีผู้บวชน้อย แต่มักเป็นผู้มีความรู้ในศาสนา เพราะได้ตั้งใจมาแต่เดิมแล้วว่าจะอยู่ไปจนตลอดชีวิต ก็จำเป็นที่จะต้องประกอบกิจการศึกษาอยู่เป็นธรรมดา ส่วนในประเทศที่บวชแล้วสึก ถึงจะมีผู้บวชมาก แต่หาผู้รู้ยาก เพราะในเวลาบวชไม่ได้ตั้งใจว่าจะอยู่ไปจนตลอดชีวิตเป็นพื้น เป็นแต่บวชพอเป็นกิริยาบุญ ในผู้ที่บวชนั้น จะสึกเสียในระหว่างตั้งแต่พรรษาหนึ่งถึงสามพรรษาโดยมาก เหลืออยู่น้อยตัว ในผู้ที่เหลืออยู่นั้นยังมีผู้ที่คิดว่าจะอยู่ชั่วกาลมากกว่าผู้ที่คิดจะอยู่ชั่วชีวิต ถึงภายหลังจะกลับจิตอยู่ไปได้ ก็เป็นคนไม่ใคร่จะมีความรู้ เว้นไว้แต่ผู้ที่ได้เรียนมาแต่ต้น ซึ่งมีน้อยตัวยิ่งนัก)

ในประเทศไทยเรานี้ ที่ต้องนับถือการบวชจนเป็นธรรมเนียมนั้น เพราะการเล่าเรียนของผู้ชายที่เป็นพื้นเมืองอาศัยวัดอยู่แทบจะทั้งนั้น แต่เพราะบวชกันตามประเพณี จึงไม่ใคร่จะมีผู้บวชตลอดอายุ ถึงจะมีบ้าง ก็เพราะไม่ได้ตั้งใจมาแต่เดิม จึงไม่ได้เอาใจใส่ในการศึกษา จึงหาคนมีความรู้ยาก

เมื่อเป็นเช่นนี้ สมควรอย่างยิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่เป็นประธานในสงฆมณฑล จะจัดการเล่าเรียนของพระบวชใหม่ให้เป็นผลต้องกับประเทศของเรา ที่ได้นำพระพุทธศาสนาให้สืบมาได้ด้วยอุบายที่ผลัดเปลี่ยนกัน และมีการเล่าเรียนเป็นพื้นเมือง อาศัยวัดอยู่ การที่ควรจะจัดนั้นก็คือ ควรให้พระผู้บวชใหม่ศึกษาทั้งพระธรรมวินัย และความรู้สำหรับชาติ ให้สมแก่พระพุทธานุญาตโปรดให้พระบวชใหม่อยู่ศึกษาในสำนักอุปัชฌาย์อาจารย์ห้าปี ถ้าได้อย่างนี้ ถ้าพระผู้เป็นศิษยานุศิษย์นั้นยังบวชอยู่ ก็จะเป็นคนมีความรู้ ได้ช่วยเป็นภารธุระนำพระศาสนาสืบไป ถ้าไม่พอใจบวชจะกลับสึก ก็จะได้เป็นคนมีวิทยาความรู้ติดตัวไปเป็นคุณแก่แผ่นดิน

ข้อที่ควรให้ศึกษานั้น ส่วนพระธรรมวินัย กำหนดตามสมัยที่เป็นธรรมเนียมบวชกันเมื่อจวนเข้าพรรษา เวลาแรกบวชควรให้รู้จักมรรยาทที่พระจะต้องประพฤติอยู่เสมอ เช่น วิธีนุ่งห่มและวิธีขบฉันเป็นต้น และท่องบ่นจำทรงข้อขอดอะไร ๆ ที่จะต้องใช้ปฏิบัติหรือจะสาธยายในที่ประชุม มีคำนมัสการพระเป็นต้น ในเดือนแรกแห่งฤดูฝน ควรให้ศึกษาวินัยย่อ กะแต่พอเหมาะแก่เดือนหนึ่ง ครั้นถึงเดือนที่สอง ธรรมย่อ ครั้นถึงเดือนที่สามประโยชน์ฆราวาส อุบายเครื่องแนะนำให้เข้าใจไม่มีอะไรจะดียิ่งกว่าผูกปัญหาให้แก้บ้าง ให้แต่งความอธิบายบ้าง เพราะเป็นทางที่จะให้ผู้แก้ผู้แต่งเอาน้ำใจเที่ยวตรวจตราใน

ความดีความชั่วแล้วรู้สึกด้วยตัวเอง และเป็นทางที่จะให้เกิดความเชื่อความเลื่อมใสในศาสนธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า ถ้าได้เช่นนี้ แม้ถึงผู้บวชนั้นจะสึกแต่ในปีแรก ก็ยังได้ประโยชน์ไม่เสียทีบวช ตั้งแต่ล่วงพรรษาที่หนึ่งถึงพรรษาที่สอง ควรศึกษาวินัยและธรรมอย่างพิสดาร กับควรเริ่มเรียนมคธภาษาซึ่งเป็นเดิมของพระคัมภีร์ ถ้าตลอดไปได้ก็จะได้อ่านพระคัมภีร์เข้าใจ แม้ไม่ตลอดไปได้ ก็ยังจะทำให้ฉลาดในภาษาของตนขึ้นบ้าง ถึงปีที่สามเรียนมคธภาษาพอเข้าใจความได้บ้างแล้วควรท่องสวดมนต์ เพื่อว่าจะได้จำไว้สอนตนและผู้อื่น ในปีที่สี่ที่ห้า ควรเรียนพระคัมภีร์ภาษามคธตามกำหนดของวิทยาลัยและฝึกหัดในการสอนและปกครองผู้อื่น ถ้าได้แล้วก็นับเอาเป็นเสร็จ

จะได้ตามกำหนดระยะกาลเรียนดังนี้ ก็ต้องอาศัยความรู้ความเข้าใจภาษาของชาติตัวมาก่อน ถ้าไม่รู้ภาษาของชาติตัวดีแล้ว ก็ไม่ทันกำหนดนี้ ถ้ารู้ดีจึงจะได้ตามกำหนด ยิ่งถ้ารู้ภาษาต่างประเทศที่เนื่องมาแต่ภาษาอารยัน มีภาษาอังกฤษเป็นต้นด้วยแล้ว การเรียนก็ได้เร็วขึ้นกว่ากำหนดนั้นอีก การเรียนภาษามคธที่เป็นเดิมของพระคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาจึงต้องอาศัยภาษาของชาติตัวหรือภาษาต่างประเทศเป็นเครื่องอุดหนุนอย่างนี้ วิธีที่จะกำหนดการเรียนภาษาของชาติให้เป็นแบบยังไม่ได้ เพราะคนที่บวชมีความรู้ต่าง ๆ กัน ยิ่งบ้าง หย่อนบ้าง

ที่ยังแต่งหนังสือไม่เป็น ก็มีโดยชุกชุม ผู้ใหญ่ที่เป็นครู ควรตรวจความรู้ของศิษย์ แล้วคิดผ่อนผันให้มีเวลาเรียนตามสมควร กว่าจะมีความรู้เทียบชั้นประโยคสองในหนังสือไทย จึงจะจัดเอาเป็นพอดีได้ในภาษาชาติของตัว

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าผู้ใหญ่จัดการปกครองหมู่ให้เรียบร้อยได้แล้ว ผู้ที่เข้าไปบวชในหมู่นั้นย่อมได้รับความเจริญ เพราะสมาคมด้วยกันและกัน ชักใจให้นิยมไปตามกัน ข้อนี้เป็นผลมาก ทั้งไม่ต้องลำบากแก่ครูผู้ฝึกด้วย

ความรู้ของพระที่ควรเรียนที่เกี่ยวกับพระคัมภีร์ ก็จัดว่าเป็นความรู้ชั้นสูงอยู่แล้ว ทั้งภาษามคธก็นับว่าเป็นภาษาต่างประเทศอย่างโบราณซึ่งเรียนยาก ยังมิหนำซ้ำผู้ศึกษาไม่ชำนาญในภาษาชาติของตัวด้วย การเรียนของพระสงฆ์จึงสำเร็จช้าและหาคนรู้ดีไม่ใคร่จะได้ด้วย ท่านผู้เป็นใหญ่เป็นประธานในศาสนา ถ้าคิดจะบำรุงการเรียนพระคัมภีร์ของพระสงฆ์ ควรจะต้องคิดบำรุงการเรียนภาษาของชาติตัวด้วย จึงจะเจริญเป็นผลแก่พระพุทธศาสนา ให้สถาพรสืบไปชั่วกาลนาน.

อุปาสกปฏิบัติ

พระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

อุปาสกปฏิบัติ

คฤหัสถชนผู้มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย เพราะได้ฟังธรรมเทศนา แต่ที่จำเพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า หรือเพราะได้ฟังแต่พุทธสาวก และพุทธศาสนิกบัณฑิตอื่น ๆ แล้วถึงพระรัตนตรัย คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึก ชายชื่อว่าอุบาสก หญิงชื่อว่าอุบาสิกา แปลว่าผู้เข้านั่งใกล้ซึ่งพระรัตนตรัยด้วยใจของตน

วิธีเครื่องแสดงตนเปนอุบาสก อุบาสิกา ซึ่งมาในบาลีที่สุดแห่งพระสูตรต่าง ๆ โดยมากว่า **เอสาหํ ภนฺเต ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ อุปาสกํ** (หญิงว่า **อุปาสิกํ** แทน **อุปาสกํ**) **มํ ภควา ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณงฺคตํ** แปลความว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นี้ถึงพระผู้มี-พระภาค กับทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึก ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงไว้ซึ่งข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสก อุบาสิกา ถึงซึ่งสรณะเข้าไปใกล้ตลอดชีวิต ในกาลมีวันนี้เป็นต้นไป" วาจานี้เป็นคำสำหรับกล่าวถึงสรณะ ในที่จำเพาะพระพักตร์

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้ว ควรจะกล่าววาจาแสดงตนเป็น อุบาสก อุบาสิกา ถึงสรณะในที่จำเพาะหน้าแห่งภิกษุสงฆ์ ดังนี้ว่า **เอสาหํ ภนฺเต สุจิรปรินิพฺพุตํ ปิ ตํ ภควนฺตํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ อุปาสกํ** (หญิงว่า **อุปาสิกํ** แทน **อุปาสกํ**) **มํ สงฺโฆ ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณงฺคตํ** แปลความว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้านี้ถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น แม้ปรินิพพานแล้วนานดี กับทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึก ขอสงฆ์จงทรงจำไว้ ซึ่งข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกา ถึงซึ่งสรณะเข้าไปใกล้ตลอดชีวิตในกาลมีวันนี้เป็นต้นไป"

ในอรรถกถา แสดงอาการถึงสรณะสี่อย่าง คือ ความมอบให้ซึ่งตน ๑ ความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ๑ เข้าไปถึงซึ่งความเป็นศิษย์ ๑ ความนอบน้อม ๑ ความสละซึ่งตนแก่พระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยคำอย่างนี้ว่า "ข้าพเจ้ามอบให้ซึ่งตนแก่พระพุทธเจ้า แก่พระธรรม แก่พระสงฆ์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป" ชื่อว่าความมอบให้ซึ่งตน ความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้นเป็นที่ไปในเบื้องหน้าด้วยคำอย่างนี้ว่า "ท่านทั้งหลายจงทรงไว้ว่า ข้าพเจ้ามีพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่ไปในเบื้องหน้า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป" ชื่อว่าความเป็นผู้มีพระรัตนตรัยนั้น เป็นที่ไปในเบื้องหน้า เข้าไปถึงซึ่งความเป็นศิษย์ ด้วยคำอย่างนี้ว่า "ท่านทั้งหลายจงทรงไว้

ซึ่งข้าพเจ้าว่าเป็นอันเตวาสิกของพระพุทธเจ้า ของพระธรรม ของพระสงฆ์ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป" ชื่อว่าเข้าไปถึงซึ่งความเป็นศิษย์ ความทำซึ่งความตกต่ำเป็นอย่างยิ่งในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ด้วยคำอย่างนี้ว่า "ท่านทั้งหลายจงทรงไว้ซึ่งข้าพเจ้าว่า ทำอยู่ซึ่งการกราบไหว้การลุกรับอัญชลีกรรมและสามีจิกรรมแก่วัตถุทั้งสาม มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป" ชื่อว่าความนอบน้อม สรณะที่บุคคลทำอาการสี่อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่งถือเอาแล้ว ชื่อว่าถือเอาแล้วดี

วิธีเครื่องถึงสรณะที่กล่าวมานี้ ก็เป็นสักว่าเครื่องแสดงความเลื่อมใส ให้ผู้อื่นรู้แห่งผู้ที่เลื่อมใสแล้วเท่านั้น เพราะว่าถ้าใจเลื่อมใสถึงพระรัตนตรัยเปนที่พึ่ง ในความปฏิบัติออกจากทุกข์จริงแล้ว แม้ถึงจะไม่กล่าววาจาประกาศตนให้ผู้อื่นทราบ ก็คงเป็นอันถึงสรณะอยู่นั่นเอง ความถึงสรณะนี้มิใช่จะสำเร็จด้วยสักว่าวาจา ย่อมสำเร็จด้วยใจ เหตุนี้บุคคลที่ไม่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ไม่ปฏิบัติตามโอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจะเป็นอุบาสกอุบาสิกาไม่ได้เลย

ความถึงสรณะนี้ จะแตกจะทำลายก็เพราะนับถือสิ่งอื่นว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัย จะสมบูรณ์ก็ด้วยเห็นว่าพระรัตนตรัยประเสริฐกว่าสิ่งอื่น เหตุนั้นในอรรถกถาจึงกล่าวว่า "พระญาติของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมพระองค์ ด้วยคิดว่าเป็นญาติของตนก็ดี ผู้ใดผู้หนึ่งไหว้พระองค์เพราะความกลัวว่า

พระองค์มีอานุภาพใหญ่เป็นที่บูชาของพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อตนไม่ไหว้ก็จะพึงทำความฉิบหายให้ก็ดี ผู้ใดผู้หนึ่งระลึกถึงศิลปศาสตร์อันตนเคยเรียนแล้ว ในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อครั้งพระองค์ยังเป็นพระโพธิสัตว์ หรือได้ฟังคำสอนในกาลเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว เป็นต้นว่า ให้บัณฑิตอยู่ครองเรือนแบ่งโภคะไว้เป็นสี่ส่วน บริโภคด้วยส่วนอันหนึ่ง ประกอบการงานด้วยส่วนทั้งหลายสอง เก็บส่วนที่สี่ไว้เพื่อจะได้มีในเวลาอันตรายแล้ว ไหว้พระองค์ด้วยคิดว่าเป็นอาจารย์ก็ดี ไม่เป็นอันถึงสรณะ ผู้ใดไหว้พระองค์ด้วยคิดว่าพระองค์เป็นผู้ควรซึ่งทักขิณาอันเลิศในโลก ผู้นั้นแลชื่อว่าเป็นอันถึงสรณะ

เมื่ออุบาสกอุบาสิกามีสรณะอันถือเอาแล้วอย่างนี้ ไหว้ญาติของตนแม้บวชในติตถิยปริพพาชก ด้วยคิดว่าเป็นญาติของตน สรณะคมน์ก็ไม่แตก ไม่ต้องกล่าวถึงผู้ไหว้ญาติที่ไม่ได้บวช ถึงไหว้พระเจ้าแผ่นดินด้วยความกลัว ก็เหมือนอย่างนั้นสรณคมน์ไม่แตกเพราะว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นเป็นผู้อันชาวแว่นแคว้นบูชาแล้ว เมื่อใครไม่ไหว้ก็พึงทำความพินาศให้ ถึงไหว้ติตถิยะผู้ให้ศึกษาศิลปศาสตร์อันใดอันหนึ่ง ด้วยคิดว่าเป็นอาจารย์ของตนก็อย่างนั้น สรณคมน์ไม่แตก

อาศัยคำในอรรถกถากล่าวอย่างนี้ ห้ามความเห็นของคนบางพวก ที่ถือว่าไหว้พระเจ้าแผ่นดิน และญาติที่เป็นคฤหัสถ์ไม่ได้ ถ้าไหว้ดังนั้นสรณคมน์แตก ความเห็นของคน

จำพวกนั้น อนุมานดูเห็นจะเป็นเพราะได้เห็นภิกษุสามเณรไม่ไหว้คฤหัสถ์ตามพุทธบัญญัติห้าม ก็ถือมั่นไปอย่างนั้น การไหว้พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประชาชนให้อยู่เป็นสุขสำราญปราศจากอันตราย ไม่มีโทษแก่คฤหัสถ์ผู้ถึงสรณะ ข้อนี้ก็ได้มีปรากฏมาในอรรถกถาว่า ฉัตตปาณีอุบาสกผู้เป็นพระอนาคามีเมื่อมายังที่เฝ้าก็ได้ถวายบังคมพระเจ้าปัสเสนทิโกศล ดังนี้ ต่อเมื่อผู้ใดไหว้ด้วยความนับถือ ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนตรัย สรณคมน์จึงเป็นอันแตก ผู้ที่ไหว้รูปเคารพในศาสนาอื่น มีไม้กางเขนเป็นต้น ด้วยถือว่าเป็นที่ระลึกที่พึ่งของตน สรณคมน์แตกแท้

ชายหญิงผู้ปฏิญญาตนว่า เป็นอุบาสกอุบาสิกาตั้งอยู่ในสรณะแล้ว ต้องสังวรในศีลห้าประการเป็นนิตย์เสมอไป ไม่มีวันเว้น ศีลห้าประการนั้นคือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ ๑ เว้นจากความประพฤติผิดในกาม ๑ เว้นจากกล่าวคำเท็จล่อลวงผู้อื่น ๑ เว้นจากดื่มน้ำเมาคือสุราเมรัย ๑ ความงดเว้นจากเวรห้าประการนี้ เรียกว่านิตยศีล เพราะเป็นศีลอันอุบาสกอุบาสิกาจะพึงรักษาเป็นนิตย์ไม่มีเวลาว่าง ยังศีลอีกแปดประการคือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ ๑ เว้นจากกรรมไม่ใช่พรหมจรรย์ ๑ เว้นจากกล่าวเท็จ ๑ เว้นจากดื่มสุราเมรัย ๑ เว้นจากกินอาหารในเวลาวิกาล คือตั้งแต่อาทิตย์เที่ยงแล้วไปจนถึงเวลาอรุณขึ้นมาใหม่ ๑ เว้นจากฟ้อนรำขับร้องและ

ประโคมเครื่องประโคมด้วยตนเอง และดูการเล่นเช่นนั้น และตกแต่งประดับกายด้วยดอกไม้ของหอม เครื่องย้อมทากายให้มีผิวงามและเครื่องประดับ ๑ เว้นจากนั่งนอนบนเตียงตั่งมีเท้าสูงกว่าประมาณและเบาะฟูกภายในมีนุ่นสำลี และเครื่องลาดวิจิตรด้วยทองเงิน ๑ เรียกว่าอุโบสถศีล เป็นศีลวิเศษอันอุบาสกอุบาสิกาจะพึงเข้าพักอยู่ในกาลเป็นครั้งเป็นคราว คือวันที่สิบสี่ค่ำหรือวันที่สิบห้าค่ำ และวันที่แปดค่ำ เพื่อประโยชน์แก่ความสงัดกายและจิตเป็นครั้งเป็นคราว

อนึ่ง กุศลกรรมบถสิบประการ ที่เรียกว่าอาคาริยวินัย ข้อปฏิบัติเครื่องฝึกกายวาจาใจของคฤหัสถ์ ก็เป็นข้อปฏิบัติของอุบาสกอุบาสิกาด้วย กุศลกรรมบถนั้นจัดตามทวารเป็นสาม คือ กายกรรม ๑ วจีกรรม ๑ มโนกรรม ๑ กายกรรมสามอย่างคือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากการลักทรัพย์ ๑ เว้นจากความประพฤติผิดในกาม ๑ วจีกรรมสี่คือ เว้นจากกล่าวคำเท็จ กล่าวแต่คำที่แท้จริง ๑ เว้นจากกล่าวคำส่อเสียดยุยงผู้อื่นให้แตกร้าวกัน กล่าวแต่คำที่จะชักนำผู้อื่นให้พร้อมเพรียงกัน ๑ เว้นจากกล่าวคำหยาบ กล่าวแต่คำที่ไพเราะ ๑ เว้นจากกล่าวคำเพ้อเจ้อ กล่าวแต่คำที่เป็นประโยชน์ ๑ มโนกรรมสามคือ ไม่เพ่งคิดอยากได้ของผู้อื่น ด้วยจิตโลภจะเอาเปล่า ไม่คิดที่จะแลกเปลี่ยนซื้อหา ๑ ไม่พยาบาทคิดผูกเวรแช่งสัตว์ที่ตนเคืองแค้นให้ฉิบหายล้มตาย มีจิตเมตตากรุณาคิดจะให้หมู่สัตว์ที่เป็น

เพื่อนเกิดแก่เจ็บตายด้วยกัน พ้นจากทุกข์เป็นสุขทั่วหน้า ๑ มีความเห็นอันชอบถูกตามคลองธรรมที่แท้จริง เป็นต้นว่า เห็นว่าทานที่บุคคลบริจาคแล้ว ศีลที่บุคคลรักษาดีแล้ว ภาวนาที่บุคคลหมั่นอบรมดีแล้วมีผลอานิสงส์ และเห็นความว่าปฏิบัติบำรุงบิดามารดาเป็นความดีความชอบ ๑ ข้อปฏิบัติสิบประการนี้ชื่อว่า กุศลกรรมบถ เพราะเป็นทางที่จะให้ผู้ปฏิบัติดำเนินถึงสุขในปัจจุบันและภายหน้า

อนึ่ง อุบาสกอุบาสิกาผู้ถึงสรณะแล้ว ต้องเว้นจากความเลี้ยงชีวิตผิด คือคดโกงล่อลวงลักฉ้อเบียดเบียนบีบคั้นผู้อื่นเลี้ยงชีวิตและขายของไม่ชอบธรรม เลี้ยงชีวิตด้วยทรัพย์ที่ตนแสวงหามาได้โดยชอบธรรมสุจริต เป็นต้นว่าทำนาทำสวน และการค้าขายที่ชอบธรรม ความค้าขายของไม่ชอบธรรมนั้นมาในบาลีห้าประการคือ ขายเครื่องประหาร ๑ ขายมนุษย์ ๑ เลี้ยงสัตว์ฆ่าเอาเนื้อขาย ๑ ขายน้ำเมา ๑ ขายยาพิษ ๑ ขายเครื่องประหารนั้น ท่านห้ามเพราะเป็นเหตุเบียดเบียนสัตว์อื่นให้ลำบากล้มตาย ขายมนุษย์นั้น ท่านห้ามเพราะมนุษย์เป็นสัตว์มีชาติเสมอกัน ไม่ควรจะทำให้เป็นทาส การเลี้ยงสัตว์ฆ่าเอาเนื้อขายนั้น ท่านห้ามเพราะเป็นเหตุปราศจากเมตตากรุณา ขายน้ำเมานั้น ท่านห้ามเพราะเป็นเหตุที่จะทำผู้ดื่มให้เสียสติ แล้วประมาททำความชั่วต่าง ๆ ขายยาพิษนั้น ท่านห้ามเพราะเป็นเครื่องทำลายชีวิตของสัตว์ อุบายเครื่องเลี้ยงชีวิตอันใด สำเร็จ

เพราะล่อลวงเบียดเบียนผู้อื่น แม้ไม่มาในบาลี ถึงกระนั้นก็ไม่ควรประกอบสิ้น

สรณคมน์ ศีล และความเลี้ยงชีวิตชอบธรรมนี้ ชื่อว่าเป็นสมบัติของอุบาสก อนึ่ง ธรรมห้าประการคือ ศรัทธา ๑ ศีล ๑ ไม่ถือมงคลตื่นข่าว คือเชื่อต่อกรรมไม่เชื่อมงคล ๑ ไม่แสวงหาทักขิเณยยบุคคลในภายนอกพุทธศาสนานี้ ๑ บำเพ็ญทักขิณาแต่ในพุทธศาสนานี้ ๑ ก็ชื่อว่าเป็นสมบัติของอุบาสกด้วย อุบาสกอุบาสิกาที่บริบูรณ์ด้วยสมบัติดังกล่าวมานี้ ควรจัดว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกาผู้เข้านั่งใกล้พระรัตนตรัยด้วยใจแท้

ความวิบัติแห่งสรณคมน์ ศีลและความเลี้ยงชีวิต ชื่อว่าเป็นวิบัติของอุบาสก อนึ่ง โทษห้าประการ คือไม่มีศรัทธา ๑ ไม่มีศีล ๑ ถือมงคลตื่นข่าว คือเชื่อมงคลไม่เชื่อกรรม ๑ แสวงหาทักขิเณยยภายในภายนอกพุทธศาสนานี้ ๑ บำเพ็ญทักขิณาในภายนอกพุทธศาสนานั้น ๑ ก็ชื่อว่าเป็นวิบัติของอุบาสกด้วย อนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์สวดประกาศ ไม่ให้คบอุบาสกอุบาสิกาผู้ประกอบด้วยโทษแปดประการ เรียกว่าวิธีคว่ำบาตร โทษแปดประการนั้นคือ อุบาสกอุบาสิกาพูดกล่าวโทษพระพุทธเจ้า ๑ พูดกล่าวโทษพระธรรม ๑ พูดกล่าวโทษพระสงฆ์ ๑ ขวนขวายเพื่อจะไม่ให้ภิกษุทั้งหลายมีลาภ หรือเพื่อให้เสื่อมจากลาภ ๑ ขวนขวายเพื่อสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ คือความฉิบหายของภิกษุทั้งหลาย ๑ ขวนขวายเพื่อให้ภิกษุ

ทั้งหลายอยู่ไม่ได้ ๑ พูดด่าว่าเสียดสีภิกษุทั้งหลาย ๑ ยุภิกษุทั้งหลายให้แตกกัน ๑ อุบาสกอุบาสิกาผู้ประกอบด้วยโทษแปดประการนี้ ถ้าสงฆ์ปรารถนาก็สวดคว่ำบาตรได้ ตั้งแต่สวดคว่ำบาตรแล้วไป อุบาสกอุบาสิกาผู้นั้น อันภิกษุองค์ใดองค์หนึ่งไม่ควรคบ ด้วยเข้าไปยังตระกูลของเขา รับปัจจัยสี่หรืออามิสอื่น ๆ หรือให้พัสดุสิ่งของของตนแก่เขา แม้เขาจะเป็นญาติหรือเป็นคนปวารณา ก็ไม่ควรออกปากขอ หรือเขาจะให้เองก็ไม่ควรรับ ต่อเมื่อใด อุบาสกอุบาสิกาผู้ที่ถูกคว่ำบาตรนั้นประพฤติดีประพฤติชอบ เว้นจากโทษแปดประการนั้นแล้วปฏิญญาตนยอมรับสารภาพเพราะโทษที่กระทำผิด แล้วขอขมาสงฆ์ให้อดโทษ ตั้งสำรวมระวังต่อไป สงฆ์สวดประกาศยกโทษให้เรียกว่าวิธีหงายบาตร เมื่อนั้นอุบาสกอุบาสิกานั้น อันภิกษุทั้งหลายควรจะคบได้อย่างเก่า แม้โทษแปดประการนี้ ก็ชื่อว่าเป็นวิบัติของอุบาสกด้วย อุบาสกอุบาสิกาที่พร้อมด้วยวิบัติเช่นนี้ ไม่ควรจะกล่าวว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกาเลย

ชายหญิงผู้ปฏิญญาตน ว่าเป็นอุบาสกอุบาสิกา ควรจะศึกษาให้รู้ให้เข้าใจข้อปฏิบัติของอุบาสกที่กล่าวมานี้แล้วประพฤติให้บริบูรณ์เสมอทุกเมื่อไป ไม่ว่าที่ลับที่แจ้ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ความประพฤติของตนจะได้สมกับปฏิญญา และจะได้เป็นแบบอย่างแก่ประชุมชน ในภายหลังสืบ ๆ ไปด้วย

อุบาสกอุบาสิกาผู้บริบูรณ์ด้วยศีลอันเป็นเครื่องสะกัด

กั้นความประพฤติชั่วทางกายวาจาซึ่งเป็นเครื่องเบียดเบียนผู้อื่น และนำทุกข์มาแก่ตนดังนี้แล้ว ควรเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา เพื่อจะห้ามปรามกิเลสบาปธรรมเครื่องเศร้าหมองจิต อันเป็นเหตุให้ประพฤติทุจริตด้วยกายวาจาใจ ทำตนและผู้อื่นให้ได้ความเร่าร้อน ความที่จิตสงบระงับ อันบุคคลควรจะทำให้เกิดมี ชื่อว่าสมถภาวนา ปัญญาอันเห็นแจ้งในกองสังขารนามรูปโดยลักษณะ คือความเป็นส่วน ๆ ของสังขาร และลักษณะที่มีเสมอไปแก่สังขารทั้งปวง คือไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตน ที่บุคคลควรจะให้เกิดให้มี ชื่อวิปัสสนาภาวนา สาธุชนผู้เจริญสมถภาวนา พึงทำในใจในสถานทั้งห้า ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้หญิงชายคฤหัสถ์บรรพชิต หมั่นพิจารณาเนือง ๆ ทุกวัน ๆ ในสถานทั้งห้านั้น สถานที่ต้นให้พิจารณาว่า "เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้" สถานที่สองให้พิจารณาว่า "เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้" สถานที่สามให้พิจารณาว่า "เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้" สถานที่สี่ให้พิจารณาว่า "เราจะต้องพลัดพรากจากบุคคล และสิ่งของที่รักที่ชอบใจ" สถานที่ห้าให้พิจารณาว่า "เรามีกรรมเป็นของตน ทำดีก็จักได้ดี ทำชั่วก็จักได้ชั่ว"

ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ก็รู้จักอยู่ด้วยกันทุกคน ไม่ต้องกล่าวยืดยาว และไม่ต้องสงสัยด้วยกันทุกคนว่าจะไม่มี

มาถึงตน และรู้อยู่ด้วยกันทุกคน ว่าเมื่อมาถึงแล้วใคร ๆ จะหลบหลีกให้พ้นไม่ได้เลย เมื่อเป็นเช่นนี้ ดูเหมือนว่าความพิจารณาสถานทั้งสามนี้ไม่น่าอัศจรรย์อะไรเลย ถึงกระนั้นความพิจารณาสถานทั้งสามนี้ มีคุณที่ควรจะเห็นได้เป็นอันมาก เพราะถึงจะทราบว่า ความแก่ ความเจ็บ ความตายนี้ มีเป็นธรรมดาทุกผู้ทุกคนก็จริงอยู่ แต่ความประมาทมัวเมาว่า "เดี๋ยวนี้เรายังเป็นหนุ่มเป็นสาวอยู่ ยังไม่แก่ จะแก่ต่อเมื่ออายุล่วงไปมากแล้ว เดี๋ยวนี้เรายังไม่เป็นผู้มักเจ็บไข้ จะเป็นผู้มักเจ็บไข้ก็ต่อเมื่อแก่ เดี๋ยวนี้เรายังห่างต่อความตาย จะตายก็ต่อเมื่อแก่แล้ว" ยังเป็นไปมากในสันดานของผู้ที่ไม่ได้พิจารณาสถานทั้งสามนี้ เมื่อความมัวเมาประมาทเป็นไปมากแล้ว ก็พาให้ผู้นั้นลืมสติเกิดกำเริบในใจ ประพฤติทุจริตด้วยกายวาจาจิต แสวงหากามารมณ์บำรุงตนให้เป็นสุขโดยทางผิดไม่ชอบธรรม เมื่อเป็นเช่นนี้ความที่หวังว่าประกอบการอย่างนี้ จะได้ความสุขสบายกายสบายใจ ก็กลับเป็นได้ทุกข์ไป เพราะความชั่วที่ประกอบอาศัยความมัวเมาเป็นมูลรากเดิมนั้น เมื่อเราพิจารณาในสถานทั้งสามนั้นอยู่เนือง ๆ เตือนใจให้เห็นว่า "วัยคือความเป็นหนุ่มสาวนี้ไม่ยั่งยืนถาวร เปรียบเหมือนด้วยดอกไม้ที่แย้มและบานไม่ช้านานก็จะเหี่ยวแห้งร่วงโรยไปฉะนั้น ส่วนความเป็นผู้มักเจ็บไข้เล่า มิใช่จะมีแก่คนแก่จำพวกเดียว ย่อมมีทั่วไปแก่เด็กหนุ่มสาวผู้ใหญ่ไม่เลือกหน้า ส่วนความตายเล่า ก็ไม่มีจำเพาะ

ต่อเมื่อแก่แล้ว ตายแต่กำลังยังเป็นเด็กและหนุ่มสาวอยู่ ก็มีถมไป ชีวิตนี้ไม่มั่นคงถาวร เมื่ออันตรายภายในภายนอกมีมาก็พลันที่จะดับได้ในทันใดนั้น" เมื่อมาคำนึงถึงความแก่ความเจ็บความตายอยู่อย่างนี้ ความเมาในวัยอันงาม เมาว่าไม่มีโรคและเมาในชีวิต ก็จะเสื่อมสูญ หรือน้อยเบาบางลงจากสันดาน

อนึ่ง ก็รู้อยู่ด้วยกันทุกคนว่า เวลาตายจะเอาอะไรไปด้วยแม้สักสิ่งหนึ่งก็ไม่ได้ ถึงกระนั้นความมัวเมาประมาทว่าจะได้อยู่ครอบครองไปนาน อาศัยความเมาในชีวิตเป็นเหตุยังเป็นไปมากในสันดานของผู้ที่ไม่ได้พิจารณา เมื่อความเมาดังนี้มีแล้ว ก็ชักนำให้ผู้นั้นประพฤติความชั่ว เพราะบุคคลที่รักหรือของที่รักเป็นเหตุแล้ว ได้รับผลของความชั่วที่ตนประพฤตินั้น เมื่อมาพิจารณาถึงความที่จะต้องละเว้นจากบุคคล และของที่รักที่ชอบใจอยู่เนือง ๆ เตือนใจให้เห็นว่าสมบัติที่มีวิญญาณและหาวิญญาณมิได้ทั้งปวงนี้ เวลาสมบูรณ์ก็ยังมีอยู่ ครั้นวิบัติมีมาแล้วก็พลันที่จะอันตรธาน ของเหล่านั้นจะฉิบหายไปก่อนตนแต่ก่อนเวลาตายบ้าง ตนจะต้องละทิ้งในเวลาตายบ้าง เมื่อมาคำนึงนึกอยู่อย่างนี้ ความมัวเมากำหนัดในของรักก็จะเสื่อมสูญ หรือน้อยเบาบางไปจากสันดาน ผู้นั้นย่อมไม่ประกอบกรรมชั่วเพราะเหตุของรักนั้น

อนึ่ง ที่ให้พิจารณาในสถานที่ห้าว่า เรามีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วนั้น ให้รู้ว่ามิใช่จะได้ดีหรือได้ชั่วแต่

จำเพาะในชาติหน้าอย่างเดียว ถึงในปัจจุบันทำดีก็ได้ดีทำชั่วก็ได้ชั่ว เมื่อมาหมั่นคำนึงนึกอยู่เนือง ๆ ดังนี้ ก็จะละเว้นความประพฤติชั่วเสียได้ ประพฤติแต่ความดีความชอบ และไม่เชื่อลัทธิอื่น ๆ ที่ถือว่า เหตุอื่นนอกจากกรรมจะให้สุขทุกข์ได้ มีถือว่า ถ้าทำการมงคลในวันดีฤกษ์ดี เป็นเหตุที่จะให้เกิดสวัสดิมงคลเจริญสุขทุกเมื่อ และถือว่าพระอังคารพระราหูและพระเสาร์เข้าเสวยอายุ ประทุษร้ายให้เกิดทุกข์ภัยไข้เจ็บต่าง ๆ เป็นต้น ความถือวิปริตดังนี้ เป็นเครื่องเศร้าหมองของอุบาสกอุบาสิกาผู้ถึงสรณะแล้ว นับเข้าในองค์ที่เป็นโทษว่า "ถือมงคลตื่นข่าว คือเชื่อมงคลไม่เชื่อกรรม" ความพิจารณาในสถานทั้งห้ามีอานิสงส์อย่างนี้

เมื่อสาธุชนกำหนดพิจารณาสถานทั้งห้าหรือสถานทั้งสามข้างต้นนี้อยู่เนือง ๆ ยังไม่เกิดปัญญาเห็นประจักษ์แจ้งตามความเป็นเองของร่างกายจิตใจจนถึงละสมมุติได้ เป็นแต่ได้ความสงบรำงับแห่งจิตและข่มความเมาเสียได้เท่านั้นเพียงใด ภาวนานี้ก็ยังจัดว่าเป็นสมถภาวนาอยู่เพียงนั้น ต่อเมื่อใดมาปรารภความแก่ความเจ็บความตาย ที่เกิดมีเป็นธรรมดาของกายใจเป็นอารมณ์ เกิดปัญญาเห็นว่ากายใจนี้ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ คือผู้ที่หลงในสมมติว่าเป็นตัวตนอดทนได้ด้วยยาก เพราะเห็นร่างกายกับทั้งใจนี้ แปรปรวนไปเพราะความแก่ และต้องทนทุกข์ยากเพราะความเจ็บไข้น้อยใหญ่เป็นนิตย์ เมื่อพิจารณายิ่ง

ขึ้นไปว่าร่างกายกับทั้งใจเป็นอยู่อย่างนี้เพราะอะไร ก็จะเห็นว่าเพราะเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน จึงไม่ได้สมความปรารถนา ความแก่ความเจ็บความตายนี้ ไม่มีใครปรารถนารักใคร่เลย ประสงค์แต่จะให้เป็นหนุ่มสาว อยู่เป็นสุขกายสุขใจ ไม่อยากตายเลยทุกเมื่อ ก็ไม่ได้สมความปรารถนา เมื่ออนัตตาปรากฏอย่างนี้แล้ว ก็จะเห็นเป็นแต่ส่วน ๆ คือเป็นแต่ร่างกายกับจิตใจ หรือเห็นเป็นแต่รูปกายส่วน ๑ สุขทุกข์อุเบกขาเฉย ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขส่วน ๑ ความจำส่วน ๑ ความคิดที่ดีชั่วหรือไม่ดีไม่ชั่วส่วน ๑ ใจที่รู้อารมณ์ส่วน ๑ เท่านั้น ส่วนเหล่านี้ไม่ใช่ของเรา ไม่เป็นเรา ไม่เป็นตัวตนของเรา ถอนความถือมั่นด้วยตัณหามานะทิฏฐิเสียจากสันดาน เห็นว่าไม่มีใครแก่ ไม่มีใครเจ็บ ไม่มีใครตาย ส่วนทั้งห้านี้เกิดขึ้นแล้วแปรปรวนไป ใครมาหลงในสมมุติถือมั่นว่าเป็นตัวตน ก็อดทนได้ยากและแตกดับไปเอง จนถึงเพิกเฉยได้ในกายใจ ไม่ยินดียินร้ายในสมัยนั้น ภาวนานี้จัดเป็นวิปัสสนาภาวนา วิปัสสนาภาวนานี้ เมื่อสาธุชนมาเจริญให้แก่กล้าแล้ว ถ้าอุปนิสัยมีอยู่ก็อาจให้ผู้นั้นได้บรรลุมรรคผลในชาตินี้ แม้จะไม่สามารถให้มรรคผลเกิดได้ทันตาเห็น ก็ยังมีอานิสงส์ คือขัดเกลากิเลสบาปธรรมเครื่องเศร้าหมองจิต ให้น้อยเบาบางลงจากสันดาน และให้สาธุชนผู้เจริญ กล้าหาญปราศจากความสะดุ้งหวาดหวั่นครั่นคร้ามแต่ทุกข์ภัยทั้งปวง มีแก่เจ็บตายเป็นต้น มีอัธยาศัยน้อมไปในกุศล ละอายแต่ความ

ประพฤติชั่วด้วยกายวาจาใจอันจะให้ทุกข์เป็นวิบาก ความอบรมทำให้มากในวิปัสสนา มีอานิสงส์เป็นอเนกอย่างนี้ ฯลฯ

อนึ่ง ความขัดเกลากิเลส ให้เบาบางจากสันดานนั้น สาธุชนไม่ควรจะเพิกเฉยเสียว่า แม้ถึงสงบระงับได้แล้ว ก็คงเกิดขึ้นได้อีก ควรจะทำโดยส่วนเดียว เพราะว่ากิเลสบาปธรรมนั้น เมื่อเกิดขึ้นครอบงำจิตแรงกล้านักแล้ว ก็ชักนำให้ผู้นั้นประพฤติทุจริตบาปอกุศล ทำลายตนเอง และเบียดเบียนผู้อื่นให้ย่อยยับ เป็นต้นว่าโลภความอยากได้ เมื่อเกิดแรงกล้าขึ้นในสันดานผู้ใดแล้ว ก็ให้ผู้นั้นแสวงหากามารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อันเป็นที่รักใคร่ชอบใจ และสมบัติมีวิญญาณและหาวิญญาณมิได้ โดยไม่ชอบ ลักฉ้อแย่งชิงข่มเหงเบียดเบียนผู้อื่น มาบำเรอตนให้เป็นสุข โทสะคือความที่จิตคิดประทุษร้าย เมื่อเกิดแรงกล้าขึ้นในสันดานผู้ใดแล้ว ก็ให้ผู้นั้นคิดผูกเวรหมายมั่นคอยล้างผลาญผู้ที่ตนเคืองแค้น ให้ได้ความลำบากฉิบหายล้มตาย โมหะคือความหลงเมื่อเกิดขึ้นแรงกล้าในสันดานผู้ใดแล้ว ก็ให้ผู้นั้นสำคัญผิด ๆ ไป เห็นชอบเป็นผิดเห็นผิดเป็นชอบ แล้วประกอบแต่การไม่ดี ไม่เป็นที่ตั้งแห่งประโยชน์ เมื่อมาแสวงหาอุบายจะให้ได้ความสุขกายสุขใจ ในทางที่ผิดไม่ชอบธรรมอย่างนี้ ความประพฤติกายวาจาใจด้วยอำนาจโลภโกรธหลงนั้น กลับจะนำทุกข์กายทุกข์ใจ ที่ไม่หวังไม่อยากได้เลยมาให้ กิเลสบาปธรรมเมื่อเกิดแรงกล้าแล้ว ย่อม

เป็นไปเพื่อความทุกข์แก่ตนเองและผู้อื่นฉะนี้ ความหมั่นขัดเกลากิเลสให้น้อยเบาบาง มิให้เกิดสะสมมากมูลในสันดาน จึงเป็นความดีความชอบ ควรที่สาธุชนจะประกอบประพฤติ เปรียบเหมือนภาชนะทองแดงทองเหลืองทองขาว ถึงจะไม่สุกปราศจากมลทินคือสนิมทุกเมื่อเหมือนภาชนะทองเงินก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้นเมื่อบุคคลหมั่นขัดถูอยู่เนือง ๆ แล้ว ก็คงจะผ่องใสตามกำเนิดของตนที่สามารถจะเป็นไปได้ ดีกว่า หมดจดกว่าภาชนะที่เจ้าของทิ้งไว้ให้สนิมจับไม่ขัดถู

ความพิจารณาในอภิณหปัจจเวกขณะทั้ง ๕ สถานนั้น ดูเหมือนว่าจะปิดวิปัสสนาปัญญาเสียมิให้เกิด เพราะถือเอาสมมุติคือเราแก่ เราเจ็บ เราตายเป็นอารมณ์ เมื่อความหลงในสมมติยังมีอยู่แล้ว วิปัสสนาก็ไม่เกิด ถึงอย่างนั้นก็ชื่อว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนให้เจริญวิปัสสนาโดยปริยาย ให้เห็นว่าร่างกายจิตใจไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตน ด้วยสถานทั้งสามข้างต้น ตามสมควรแก่เวไนยสัตว์ที่มีปัญญาอ่อน พอจะพิจารณาเห็นได้ง่าย ๆ กว่าที่จะพิจารณาภูมิธรรมอันสุขุมละเอียด เมื่อพิจารณาในสมมุติอย่างนี้ ชำนิชำนาญจนเกิดปัญญาแก่กล้าแล้ว จึงละสมมุตินั้นเสีย แยกออกพิจารณาโดยลักษณะ คือความเป็นส่วน ๆ เป็นต้นว่า ส่วนนี้รูปกาย ส่วนนี้จิตใจ และโดยลักษณะ คือความเป็นของเสมอกัน คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตน เมื่อเป็นอย่างนี้ก็ชื่อว่าดำเนินในทางวิปัสสนา เปรียบ

เหมือนภาชนะทองแดงและทองเหลืองที่บุคคลจะแช่ทอง ไม่สามารถจะแช่ได้ทั้งกำลังสนิมยังจับอยู่ ต้องขัดถูจนสิ้นมลทินขึ้นเงาดีแล้วจึงแช่ได้ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ฉลาดในเทศนา เมื่อจะทรงฝึกสอนเวไนยสัตว์ที่มีปัญญาทราม ก็ต้องทรงแสดงในสมมติก่อน แล้วจึงตรัสสอนให้ละสมมตินั้นเสียมีอุปมัยฉะนั้น สาธุชนอุบาสกอุบาสิกาพึงเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาโดยย่อดังกล่าวมานี้ เทอญ.

แถลงการณ์คณะสงฆ์
ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์
ร.ศ. ๑๒๑

นิกาย

ก่อนหน้าตั้งพระราชบัญญัตินี้ ในพระราชอาณาเขต มีพระสงฆ์จัดเป็น ๓ นิกาย คือ มหานิกาย ๑ ธรรมยุติกนิกาย ๑ รามัญนิกาย ๑

มหานิกายนั้น คือพระสงฆ์อันมีเป็นพื้นเมือง ก่อนเกิดธรรมยุติกนิกาย

ธรรมยุติกนิกายนั้น คือพระสงฆ์ออกจากมหานิกายนั้นเอง แต่ได้รับอุปสมบทในรามัญนิกายด้วย สืบสายต่อลงมา

รามัญนิกายนั้น คือพระสงฆ์ผู้สืบเชื้อสายมาจากรามัญประเทศ ทั้งเป็นรามัญด้วยเองเป็นพื้น

ผู้ปรารถนาจะรู้ว่านิกายเหล่านี้ได้เป็นมาอย่างไร พึงอ่านเรื่องนิกายของข้าพเจ้า ซึ่งได้พิมพ์แล้วนั้น

นอกจากนี้ ยังมีพระพม่าที่ควรจัดว่าเป็นนิกายหนึ่งได้ เพราะไม่ร่วมสังวาสกับนิกายอื่น และมีวิธีสวดและกิจวัตรก็ต่างจากของนิกายอื่น แต่มีน้อย จึงไม่ถึงกับจะจัดเป็นนิกายต่าง

นิกายเหล่านี้ สืบเนื่องมาจากพวกทักษิณนิกาย ของ

ชมพูทวีป ทำกิจพระศาสนา ใช้บาลีภาษามคธ

ยังมีพวกอานัมนิกายและจีนนิกายอีก สืบเนื่องมาจากพวกอุตรนิกายของทวีปเดียวกัน นิกายเดิม ทำกิจพระศาสนาใช้บาลีภาษาสันสกฤต แต่นิกายที่ออกจากนั้น หาได้ใช้บาลีภาษาสันสกฤตไม่แล้ว ใช้ในภาษาของตน

สองนิกายหลังนี้ ไม่ได้รับยกย่องเป็นภิกษุสงฆ์ เป็นแต่นับว่านักพรต เดิมไม่ได้พระราชทานฐานันดรแก่หัวหน้า และขึ้นอยู่ในกรมท่าซ้าย ดุจพวกจีนพวกญวนสามัญ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งหัวหน้าฝ่ายอานัมนิกาย เป็นพระครูมีชื่อ และมีฐานันดรรองลงมาอีก ทรงตั้งหัวหน้าฝ่ายจีนนิกาย เป็นพระอาจารย์ และโปรดให้ย้ายมาขึ้นกระทรวงธรรมการ แม้อย่างนั้น ก็ไม่ได้รับยกย่องเสมอสามนิกายข้างต้น เช่น ถูกเรียกเป็นพยานในศาล ยังจำจะต้องเบิก และต้องสาบานดุจคนสามัญ ไม่นับเข้าในคณะสงฆ์ในพระราชบัญญัตินี้ แต่ในแผ่นดินปัจจุบัน โปรดให้ขึ้นในคณะสงฆ์ อาจได้รับประโยชน์จากพระราชบัญญัตินี้ เช่น มีอำนาจโดยฐานเป็นเจ้าอาวาส เป็นเจ้าคณะ ถูกผูกรัดตามหน้าที่ก็ดุจเดียวกัน

คณะ

การปกครองพระสงฆ์อันต่างโดยนิกายเหล่านี้ จัดเป็น ๔ คณะ คือ คณะเหนือ ๑ คณะใต้ ๑ คณะกลาง ๑ คณะ

ธรรมยุติกนิกาย ๑ ๓ คณะข้างต้น แบ่งจากมหานิกายนั้นเอง

คณะเหนือ รวมวัดในหัวเมืองอันขึ้นในกรมมหาดไทย ก่อนจัดเป็นกระทรวงและจัดหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล โดยมากอยู่ฝ่ายเหนือ

คณะใต้ รวมวัดในหัวเมืองอันขึ้นในกรมพระกระลาโหม และในกรมท่า โดยมากอยู่ปักษ์ใต้

คณะกลาง โดยเค้าเงื่อน รวมวัดในกรุงเทพ ฯ และในเมืองนครเขื่อนขันธ์ แต่ความจริงไม่เป็นอย่างนั้น วัดในกรุงเทพ ฯ แยกขึ้นคณะเหนือก็มี ขึ้นคณะใต้ก็มี ขึ้นคณะกลางก็มี และสับสนก้าวก่ายกันไม่เป็นแขวงไม่เป็นตำบล ในแขวงหนึ่งอาจมีขึ้นทั้งสามคณะ คณะกลางจึงเป็นคณะที่ว่าวัดในกรุงเทพ ฯ อันกระจัดกระจายเหล่าหนึ่งไม่ทั่วไป และวัดในเมืองนครเขื่อนขันธ์ ก็ยกไปขึ้นคณะมณฑลกรุงเทพ ฯ เมื่อตั้งพระราชบัญญัตินี้ ด้วยเหตุนี้แล ในพระราชบัญญัตินี้จึงเรียงไว้ในลำดับเป็นที่ ๔

คณะธรรมยุติกนิกาย รวมวัดที่เป็นนิกายเดียวกันทั้งมวลทั้งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ทั้งที่อยู่ในหัวเมือง ทั้งปักษ์ใต้ทั้งฝ่ายเหนือ

คณะทั้งสี่นี้ สามคณะข้างต้น มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะใหญ่ ส่วนคณะธรรมยุติกนิกาย มีเจ้านายปกครองติดต่อตลอดมาจนถึงข้าพเจ้า มีสมณศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าคณะ

ใหญ่ มีฐานานุกรมเป็นพิเศษกว่าสมเด็จเจ้าคณะอื่น แต่มิใช่เพราะคณะ เพราะเป็นเจ้าอันสูงศักดิ์ มีเจ้าคณะรองอีกคณะละ ๑ รูป สมเด็จเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองมีชื่อกำกับคณะดังนี้ :

คณะเหนือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่ ในเวลาที่สมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เป็นเจ้าคณะใหญ่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เป็นสมเด็จเจ้าคณะผู้ช่วย พระพิมลธรรมเป็นเจ้าคณะรอง

คณะใต้ สมเด็จพระวันรัต เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระธรรมวโรดม เป็นเจ้าคณะรอง

คณะกลาง สมเด็จพระพุฒาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระพรหมมุนี เป็นเจ้าคณะรอง

คณะธรรมยุติกนิกาย ยังไม่มีนามสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ พระศาสนโสภน เป็นเจ้าคณะรอง

สมเด็จเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรอง ๘ รูปนี้แล เป็นองค์แห่งมหาเถรสมาคม ในพระราชบัญญัตินี้

เจ้าคณะเหล่านี้ ยกเสียแต่เจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย หาได้บัญชาการคณะด้วยตนเองไม่ มีพระราชาคณะบ้าง พระครูบ้างอย่างปลัดไว้ว่าการแทน คณะละหนึ่งรูป เรียกกันว่าเจ้าคณะ แต่ก็ว่าวัดในกรุงเทพ ฯ นี้เองเป็นพื้น

คณะหัวเมืองที่ขึ้นคณะใหญ่ มีพระครูเจ้าคณะเป็น

ผู้บัญชาหัวเมืองใหญ่ มีเมืองขึ้นอีกต่อหนึ่ง เจ้าคณะเป็นพระครูสังฆปาโมกข์ หรือเทียบชั้นเสมอนั้น มีเจ้าคณะเมืองพิษณุโลก และเจ้าคณะเมืองจันทบุรีเป็นตัวอย่าง เมืองน้อยเจ้าคณะเมืองเป็นเพียงชั้นพระครู เจ้าคณะรอง มีเมืองพิจิตรและเมืองตราดเป็นตัวอย่าง เจ้าคณะในกรุง หาได้บัญชาการออกไปถึงคณะหัวเมืองโดยตรงไม่ เป็นแต่กระทรวงธรรมการขอให้ทำอย่างใด ก็ทำอย่างนั้นเป็นครั้งเป็นคราว

คณะทั้งสี่นั้น คณะเหนือ คณะใต้ เข้าใจว่าเปลี่ยนชื่อและขยายรูปจากคณะที่แบ่งเป็นฝ่ายซ้ายฝ่ายขวาในทำเนียบเก่าที่ใช้ในพระนครสุโขทัย และในพระนครศรีอยุธยา ในทำเนียบนั้น ครั้งพระนครสุโขทัย จัดคณะคามวาสีเป็นฝ่ายขวา คณะอรัญวาสีเป็นฝ่ายซ้าย มีพระสังฆราชาเป็นเจ้าคณะทั้งสองฝ่ายในพระนครศรีอยุธยา จัดคณะคามวาสีเป็นฝ่ายซ้าย สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดีเป็นเจ้าคณะ จัดคณะอรัญวาสีเป็นฝ่ายขวา เข้าใจว่าพระพนรัตเป็นเจ้าคณะ

ส่วนคณะเหนือคณะใต้ แบ่งตามทิศของราชธานี คงมีสมเด็จพระสังฆราชกับพระพนรัต เป็นเจ้าคณะฝ่ายหนึ่ง ๆ ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ได้เห็นในสร้อยนามของสมเด็จพระสังฆราชว่า มหาคณฤศรทักษิณาสฤทธิ อันบ่งความว่า เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ แต่ครั้งรัชกาลไหน ไม่มีบันทึก เทียบโวหาร ชะรอยจะเป็นครั้งรัชกาลที่ ๑ สูงขึ้นไปก็ครั้งกรุงธนบุรี

เช่นนี้ พระพนรัตก็คงเป็นเจ้าคณะเหนือ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ ทรงตั้งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ ตรงนามของสมเด็จพระสังฆราช ทรงตั้งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ เป็นสมเด็จพระวันรัต ต่อมาทรงตั้งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ

สมเด็จพระสังฆราช เป็นผู้ปกครองคณะทั่วไป เหตุไฉนในทำเนียบจึงเป็นแต่เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายหนึ่งเท่านั้น ข้อนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เดิมสองคณะคงยังไม่ได้รวมกัน พึงเห็นในทำเนียบครั้งพระนครสุโขทัย มีพระสังฆราชาเป็นเจ้าคณะทั้งสองฝ่าย ภายหลังคงรวมอยู่ในปกครองเดียวกัน สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเจ้าคณะฝ่ายหนึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชตามเวลาที่คนนิยมนับถือกัน สมเด็จพระสังฆราชจึงยังคงบัญชาคณะเดิมอยู่ด้วย ธรรมเนียมนี้ ได้ใช้ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นสมเด็จพระมหาสมณะ ท่านก็ยังทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายนั้นด้วย เมื่อนิพพานแล้ว ทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ท่านก็ยังดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือนั้นด้วย

คณะเหนือคณะใต้จัดขึ้นแทนคณะซ้ายคณะขวา เมื่อ

ครั้งไหนข้าพเจ้าไม่มีความรู้ ทั้งเป็นผู้ไม่เชื่อลำพังหนังสือด้วย เว้นไว้แต่สมเหตุ แม้ในพระราชพงศาวดารที่เรียกว่าฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวไว้ว่าจัดขึ้นเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา พระราชพงศาวดารฉบับนั้นออกจากฉบับอื่นอีกต่อหนึ่ง ความข้อนี้ไม่มีในฉบับเดิม ทั้งความข้ออื่นอันไม่ทนความเพ่ง กล่าวคือพิจารณาเข้าแล้วปรากฏเป็นข่าวไม่สมเหตุก็ยังมี หาเป็นที่วางใจเชื่อของข้าพเจ้าไม่ แต่คงจัดขึ้นในกาลไม่นานเท่าไรนัก เพราะในพระราชพงศาวดารที่เป็นฉบับเก่า แม้กล่าวถึงตั้งสมณศักดิ์ ก็ไม่กล่าวถึงชื่อคณะเลย สัญญาในเรื่องนี้มิได้เกิดในวาระจิตของท่านผู้จดหมายเหตุ และท่านผู้รจนาพระราชพงศาวดารนั้น ครั้งประพันธ์นามสมเด็จพระสังฆราชากรุงเก่าว่าสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี ยังไม่ได้จัด ครั้งประพันธ์นามสมเด็จพระสังฆราชกรุงเทพ ฯ ว่า สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณมีสร้อย ได้จัดขึ้นแล้ว

และนามว่าอริยวงศ์นั้น ทราบจากพระมหาศีลรัตนะชาวลังกาว่าพระสังฆราชลังกาชื่อนั้นได้เคยมี แต่ชื่อนั้นไม่ใช่สำหรับตำแหน่งพระสังฆราช ๆ มีชื่อต่าง ๆ กันตามชื่อสำหรับองค์ ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง นามนี้ก็คงเอาอย่างมาจากลังกา เอามาใช้เมื่อครั้งไหน เป็นข้ออันจะพึงพิจารณา นามว่าพุทธโฆษาจารย์ และนามว่า พนรัตหรือวันรัตก็เอาอย่างมาจากลังกาเหมือนกัน นามว่า พุทธโฆษาจารย์นั้น เป็นของท่านองค์หนึ่ง

ซึ่งมีตำนานเล่าว่า เป็นชาวชมพูทวีป ไปเกาะลังกา แปลอรรถ-กถา พระไตรปิฎก จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธ ชื่อนี้มีปรากฏในพงศาวดารเหนือว่า เมื่อครั้งพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก พระเจ้าเชียงแสน ยกกองทัพมาตีนครศรีสัชนาลัยที่พระเจ้าพสุจราชครอบครอง ศึกครั้งนั้นขับขัน พระพุทธโฆษาจารย์วัดเขารังแร้งออกห้ามทัพ แต่ในทำเนียบครั้งพระนครสุโขทัยหาได้ออกชื่อไม่ บางทีจะเป็นชื่อพระสังฆราชาฝ่ายหนึ่งก็ได้ ถ้าเช่นนั้น คงเป็นชื่อพระสังฆราชาฝ่ายขวา คือคณะคามวาสี อันเป็นคันถธุระ

นามว่า **พนรัต**หรือวันรัตนั้น ออกจากนามว่า**วนรตนสามิ**ของพระเถระลังกา ที่แปลว่าเจ้าแห่งป่าแก้ว เข้าใจว่าเป็นชื่อตำแหน่งสำหรับถิ่น มีชื่อว่าอุทุมพรคิริสามิ ที่แปลว่าเจ้าแห่งเขามะเดื่อ เป็นเครื่องเทียบได้กันกับตำแหน่งเจ้าคณะเมืองของเรา เช่นพระสังฆราชาเมืองฝาง เราเอาอย่างมาตั้ง ทั้งชื่อป่าหรือวัด ทั้งชื่อพระ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งพระนครสุโขทัย ออกชื่อแต่ป่าแก้วว่า วัดไตรภูมิป่าแก้ว หาออกชื่อพระวันรัตไม่ บางทีจะเป็นชื่อพระสังฆราชาฝ่ายซ้ายคือคณะอรัญวาสีก็ได้ ส่วนในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร-มหาราช ออกชื่อสมเด็จพระพนรัตน์วัดป่าแก้วเข้าไปถวายพระพรทูลขอพระราชทานโทษข้าราชการในกองทัพหลวงผู้ตามเสด็จพระราชดำเนินไม่ทัน ในวันทรงทำคชยุทธกับพระมหา

อุปราชากรุงหงสาวดี

ส่วนชื่ออริยวงศ์ มีแต่ในบันทึก ไม่ได้กล่าวถึงในพระราชพงศาวดารเลย เว้นไว้แต่ในฉบับพระราชหัตถเลขาตอนแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ที่ข้าพเจ้าค้านมาแล้วนั้น ทั้งไม่ปรากฏในเรื่องเก่าที่ออกชื่อพระเถระชาวลังกาเหมือนชื่อวันรัต ชะรอยชื่ออริยวงศ์นี้ จะเอาอย่างมาใช้ทีหลังชื่อพุทธโฆษาจารย์และชื่อวันรัต แต่ความสื่อสนธิ์กับลังกาในชั้นหลังก็พึ่งมีปรากฏในตำนานทั้งฝ่ายเราทั้งฝ่ายเขา เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๒๙๔ เป็นเวลาที่ลังกาไม่ได้เป็นเมืองครูของพวกถือพระพุทธศาสนาเสียแล้ว ไม่น่าเอาอย่าง ทั้งระยะกาลในระหว่างนั้นและกรุงเก่าเสีย อยู่ข้างสั้น ไม่น่าจะทันได้ลงในทำเนียบ ชะรอยจะได้มาก่อนนี้แล้ว

ถ้ามตินี้ฟังได้ คณะเหนือคณะใต้ ยังไม่ได้จัดขึ้นในครั้งกรุงเก่ากระมัง เวลาเหมาะที่น่าจัดในปูนหลังนี้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบชุมนุมฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ได้แล้ว กลับตั้งความเป็นเอกราชแห่งแผ่นดินสยามขึ้นได้อีก แต่ในแผ่นดินนั้น มีสงครามไม่หยุดหย่อน อาจมีเวลาได้จัดหรือ และข้าพเจ้ายังไม่ได้หลักฐานอย่างอื่น นอกจากเป็นสมัยอยู่ในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้จัด และเวลาที่ได้จัดขึ้นแล้วเท่านั้น ข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นไม่สำคัญสำหรับข้าพเจ้าและท่านทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ในการปกครองคณะในบัดนี้ เป็นธุระของนักตำนานจะพึงเสาะหา

หลักเครื่องอ้างประกอบกับวิจารณญาณ แล้วแลถึงความสันนิษฐานในทางนั้น

ในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ คณะเหนือ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบุรณะ เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระพิมลธรรม (ยัง) วัดโสมนัสวิหาร เป็นเจ้าคณะรอง คณะใต้ สมเด็จพระวันรัต (ดิส) วัดมหาธาตุ เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระธรรมวโรดม (จ่าย) วัดเบญจมบพิตร เป็นเจ้าคณะรอง

คณะกลางนั้น ดังข้าพเจ้าได้ทราบมา ครั้งรัชกาลที่ ๓ โปรดให้สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งยังเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส และยังไม่ได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก ทรงบัญชาวัดในแขวงกรุงเทพ ฯ เป็นคณะพิเศษ ซึ่งได้ชื่อต่อมาว่าคณะกลาง ไม่ใช่คณะใหญ่ดุจคณะเหนือคณะใต้ ลำดับของท่านอยู่ต่อพระธรรมอุดม เจ้าคณะรองฝ่ายใต้ จึงอนุมานว่าเท่าชั้นเจ้าคณะอรัญวาสีและไม่มีเจ้าคณะรอง แม้เมื่อได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก เป็นสมเด็จพระมหาสมณะในรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็ยังทรงบัญชาคณะนั้นอยู่ด้วย แต่มีสมเด็จพระราชาคณะผู้ช่วย ๒ องค์ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ ทรงบัญชาพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกึ่ง ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ แบ่งบัญชาพระสงฆ์มหานิกายกึ่ง ๑ จากที่สมเด็จพระมหาสมณะทรงบัญชาอยู่เอง

เมื่อนิพพานแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้คณะนั้นคงอยู่ในพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีพระราชาคณะเจ้าวัดพระเชตุพน เป็นผู้บัญชาเฉพาะกิ่งที่เคยขึ้นเฉพาะพระองค์สมเด็จพระมหาสมณะ ฐานานุกรมก็โปรดให้คงมีเป็นของพระอัฐิทั้งสำรับ เมื่อข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายแล้ว คณะกลางก็ยังเป็นอยู่เช่นนั้น และเป็นคณะที่ร่วงโรย ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงสถาปนาหม่อมเจ้าพระพิมลธรรม (สังฆทัต) ซึ่งทรงอาราธนาจากวัดระฆังโฆษิตารามมาอยู่วัดพระเชตุพน เป็นหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะอรัญวาสี โปรดให้บัญชาคณะกลางด้วย พระราชทานสุพรรณบัฏและนิตยภัตเท่าเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะอื่น แต่ฐานานุกรมยังคงมี ๘ รูป ไม่ถึง ๑๐ รูปเหมือนของเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะอื่น และพระครูปลัดก็เท่าชั้นของเจ้าคณะรอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าติดมากับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์เท่านั้นเอง จิตตุบบาทไม่เกิดแก่เสนาบดี กระทรวงธรรมการเพื่อจะกราบบังคมทูลโดยเจาะจง ในครั้งนั้นเอง ทรงยกสมณศักดิ์พระพรหมมุนีขึ้นเป็นตำแหน่งเจ้าคณะรองแห่งคณะกลาง มีฐานานุกรม ๘ รูป เท่าของเจ้าคณะใหญ่ พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดบรมนิวาส เป็นรูปแรกที่เป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะกลาง ในลำดับมาทรงสถาปนาพระองค์เจ้าพระอรุณนิ-

ภาคุณากร เจ้าคณะรองฝ่ายธรรมยุติกนิกาย เป็นเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะกลาง ในสมณศักดิ์สมเด็จพระพุฒาจารย์ พระราชทานพระครูฐานานุกรมมีนิตยภัตเพิ่มเป็นพิเศษคู่ ๑ ฐานานุกรมจึงเป็น ๑๐ เท่าของเจ้าคณะอื่นแต่พิเศษกว่า เพราะมีพระครูนิตยภัตคู่ ๑ พระครูปลัดเท่าชั้นของเจ้าคณะใหญ่ ความพิเศษนี้ไม่ได้มีเพราะคณะ เป็นเฉพาะพระองค์ของพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงเลื่อนพระธรรมวโรดม (ฤทธิ์) วัดอรุณราชวราราม เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ มีสมณศักดิ์และตำแหน่งอย่างเดียวกับหม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ฤทธิ์) เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระพรหมมุนี (เขียว) วัดราชาธิวาส เป็นเจ้าคณะรอง

คณะธรรมยุติกนิกายนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๓ ยังเป็นแต่สำนักเรียกว่าสำนักวัดบน คือ วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในปกครองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งยังทรงผนวช มีวัดขึ้นบ้างไม่กี่วัด รวมขึ้นอยู่ในคณะกลางของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ในปีแรกนั้น พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นพระองค์เจ้า เป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ โปรดให้เป็น

อธิบดีแห่งพระสงฆ์สำนักนี้ เรียกในประกาศเฉลิมพระนามกรมว่า ธรรมยุติกนิกายิกสงฆ์ มัธยมบวรนิเวศาทิคณะ ในคราวนี้นับว่าทรงยกสำนักนี้ขึ้นเป็นคณะเป็นกึ่งหนึ่งแห่งคณะกลาง มีฐานานุกรม ๙ รูป ในจำนวนนี้ มีพระครูปลัดขวาเท่าชั้นพระครูปลัดของเจ้าคณะรอง พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้นพระครูวิเศษ ภายหลังพระครูปลัดได้เลื่อนชั้น พระครูปลัดขวาเท่าชั้นของเจ้าคณะใหญ่ พระครูปลัดซ้ายเท่าชั้นของเจ้าคณะรอง และเพิ่มพระครูนิตยภัตขึ้นอีกคู่ ๑ มีหน้าที่สวดพระปริตร ชื่อพระครูปลัดขวาว่า มหานุนายก ชื่อพระครูปลัดซ้ายว่า จุลานุนายก ดูเหมือนทรงยกเป็นอนุนายก รองสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในคณะกลางนั้น หรือในพระพุทธจักรเทียบชั้นเจ้าคณะใหญ่พิเศษได้ แต่ไม่มีเจ้าคณะรอง เมื่อสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส นิพพานแล้ว ก็คงทรงบัญชาเฉพาะธรรมยุติกนิกายิกสงฆ์ที่เรียกว่า มัธยมบวรนิเวศาทิคณะ ไม่ได้บัญชาคณะกลางทั่วไป แต่คงไม่ได้ขึ้นเป็นกึ่งของคณะกลางเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระปรมานุชิตชิโนรสยังทรงพระชนม์อยู่ ควรนับว่าแยกเป็นคณะธรรมยุติกนิกายเป็นอิสระมาแต่บัดนั้น มาถึงรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาข้าพเจ้าเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะธรรมยุติกนิกาย มีฐานานุกรม ๘ รูปเหมือนเจ้าคณะรองอื่น ไม่มีวิเศษ

เพราะเป็นเจ้านาย ข้าพเจ้าเป็นเจ้าคณะรองรูปแรกของคณะนี้ ในครั้งนี้ คณะธรรมยุติกนิกายได้รับยกย่องเป็นคณะใหญ่ เต็มที่ เมื่อข้าพเจ้าเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ มีสมณศักดิ์เป็นพิเศษเหมือนครั้งสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศ-วริยาลงกรณ์ในชั้นหลัง ทรงตั้งพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร และพระศาสนโศภน (อ่อน) วัดราชประดิษฐ เป็นเจ้าคณะรอง สืบกันมาโดยลำดับ ในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ ข้าพเจ้า เป็นเจ้าคณะใหญ่ พระศาสนโศภน (อ่อน) เป็นเจ้าคณะรอง

นอกจากนี้ ยังมีคณะอรัญวาสีและคณะรามัญอยู่ในทำเนียบอีก แต่สองคณะนี้ไม่สำคัญ จึงมิได้ยกขึ้นกล่าวถึงในพระราชบัญญัตินี้

คณะอรัญวาสีนั้น เป็นคณะพิเศษ และเป็นคณะอิสระ มีมาแต่ครั้งโบราณ ดังกล่าวแล้วในหนหลัง ตั้งแต่จัดคณะเหนือ คณะใต้ขึ้นแทนแล้ว สองคณะนี้ย่อมรวมเอาคณะอรัญวาสีเข้าไว้ในเขตของตน ๆ คือคณะหนึ่ง ๆ อาจแยกออกเป็น ๒ คณะย่อย คือฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญวาสี เพราะเหตุนี้ นามเจ้าคณะใหญ่จึงลงท้ายว่า มหาคณฤศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญวาสี ซึ่งแปลว่าเป็นเจ้าคณะใหญ่ของวัดแห่งสงฆ์ ทั้งคามวาสีทั้งอรัญวาสี เมื่อยกพระพนรัตเป็นเจ้าคณะใหญ่ ฝ่ายหนึ่งแล้ว เจ้าคณะอรัญวาสีก็คงยังตั้งอยู่ ในปูนที่ข้าพเจ้า ได้พบ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ แต่ยังไม่ได้เป็นเจ้าคณะกลาง

รับหิรัญบัฏ มีฐานานุกรม ๘ รูป พระครูปลัดชั้นที่ ๒ เจ้าคณะอรัญวาสีมีนามว่าพุฒาจารย์มาแต่ครั้งนั้น หรือได้เคยมีนามอย่างอื่นมาก่อน หาทราบไม่ ตำแหน่งเจ้าคณะอรัญวาสีนี้ เป็นแต่สักว่ากิตติมศักดิ์ ไม่มีวัดขึ้น วัดอรัญวาสี เช่น วัดในแขวงพระพุทธบาททั้งเป็นคณะพิเศษ แยกจากคณะเหนือ น่าจะเป็นคณะอรัญวาสี แต่ไม่ได้ขึ้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ โปรดให้พระราชาคณะอื่นบัญชา ในรัชกาลที่ ๕ ทรงยกสมเด็จพระพุฒาจารย์เจ้าคณะอรัญวาสี เป็นเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะกลาง ตำแหน่งเจ้าคณะอรัญวาสีก็เป็นอันไม่ได้ออกชื่อต่างหาก

คณะรามัญนั้น รวมวัดมีพระสงฆ์เป็นรามัญเข้าไว้ เช่นเดียวกันกับคณะธรรมยุติกนิกาย พระสุเมธาจารย์เป็นเจ้าคณะ มีสมณศักดิ์สุดแต่จะโปรด เสมอพระราชาคณะชั้นธรรมเป็นอย่างสูง มีคำกล่าวว่าเดิมขึ้นคณะกลาง ชะรอยเพราะวัดชนะสงครามอันเป็นวัดเจ้าคณะขึ้นคณะนั้น และน่าจะเป็นเช่นนั้น แต่อันที่จริง คงขึ้นแต่วัดชนะสงคราม กับวัดในเมืองนครเขื่อนขันธ์เท่านั้น พระสงฆ์ในคณะนี้ไม่เจริญด้วยคุณธรรมและมีจำนวนน้อย เจ้าคณะเอาไว้ไม่อยู่ด้วย จึงไม่ได้รับยกย่องเป็นคณะต่าง วัดรามัญอยู่ในเขตเมืองใดคณะใด ก็ขึ้นเมืองนั้นขึ้นคณะนั้น คณะรามัญเป็นอันมีแต่ชื่อเหมือนกัน

สมณศักดิ์

ที่สมเด็จพระสังฆราช เดิมทีทรงตั้งตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์เดียว ครั้นนิพพานแล้วไม่ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณะหรือสมเด็จพระสังฆราชขึ้นอีก ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์ ๑ ทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐ เป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ ๑ แล้วไม่ได้ทรงสถาปนาอีก มีแต่สมเด็จเจ้าคณะใหญ่บัญชาการเป็นอิสระแผนกหนึ่ง ๆ เหมือนในรัชกาลที่ ๔ อำนาจบัญชาการอันรวมกัน ตกอยู่แก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ถ้าเป็นการตามธรรมเนียม เสนาบดีบัญชาเองตามลำพัง ถ้าเป็นการพิเศษ เสนาบดีกราบบังคมทูลพระกรุณาเรียนพระราชปฏิบัติ แล้วรับพระบรมราชโองการออกคำสั่ง กล่าวอีกโวหารหนึ่ง เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รั้งตำแหน่งสังฆราช ในเวลาทรงตั้งพระราชบัญญัตินี้ ว่างสมเด็จพระมหาสมณะและสมเด็จพระสังฆราช มีแต่สมเด็จเจ้าคณะใหญ่ ๔ รูป บัญชาการคณะเป็นอิสระแผนกหนึ่ง ๆ

สมเด็จพระมหาสมณะหรือสมเด็จพระสังฆราชนั้นเรียกต่างกันอย่างนี้ : เดิมเรียกสมเด็จพระสังฆราช และยังไม่มี

เจ้านายได้เคยทรงรับตำแหน่งนี้ตลอดรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงสถาปนาในที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราช ผู้ทรงแต่ฉัตร ๓ ชั้น เมื่อถึงคราวจะออกพระนาม เรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า สมณุตมมหาสังฆปริณายก หาได้เรียกว่าสมเด็จพระสังฆราชไม่ เป็นคราวแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้ ต่อมามีเจ้านายได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก อีก ๒ พระองค์ คือสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในรัชกาลที่ ๕ และข้าพเจ้าเองในรัชกาลปัจจุบัน คำว่าสมเด็จพระมหาสมณะนั้นใช้เรียกเจ้านายซึ่งได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษกใช้กันขึ้นในสมัยข้าพเจ้านี้ คำว่าสมเด็จพระสังฆราชนั้น ใช้เรียกท่านผู้ไม่ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกและทรงฉัตร ๓ ชั้น

ที่สมเด็จพระราชาคณะมี ๒ ชั้นคือ สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ๑ สมเด็จพระราชาคณะผู้ช่วย ๑ ที่หลังนี้ทรงตั้งเป็นคราว เช่น ในรัชกาลที่ ๕ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ยังไม่ว่าง ทรงตั้งพระธรรมวโรดม (แสง) วัดราชบูรณะ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ช่วยเจ้าคณะเหนือไปพลาง ต่อเมื่อตำแหน่งเจ้าคณะเหนือว่างลง จึงโปรดให้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) เป็นผู้ช่วยเจ้าคณะกลาง ดูเหมือนอย่างนี้เอง สมเด็จ

พระพุฒาจารย์เป็นเพียงเจ้าคณะอรัญวาสี นับในชั้นนี้

ที่พระราชาคณะผู้ใหญ่มี ๔ ชั้น คือ พระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรอง ๑ พระราชาคณะชั้นธรรม ๑ พระราชาคณะชั้นเทพ ๑ พระราชาคณะชั้นราช ๑ ๓ ชั้นข้างต้นมีมาก่อน ชั้นราชพึ่งยกขึ้นในรัชกาลที่ ๕ และเพิ่มชั้นอื่นให้มีครบทั้งสี่คณะ

พระราชาคณะสามัญ มี ๓ ประเภท คือ พระราชาคณะเปรียญ ๑ พระราชาคณะสมถะ ๑ พระราชาคณะยก ๑ นับเป็นชั้นเดียวกัน แต่จัดเป็นลำดับ ๆ เดิม พระราชาคณะเปรียญ พระราชาคณะยก (ที่ตั้งท่านผู้รู้ปริยัติธรรม แต่มิได้แปลเป็นเปรียญ หรือจะเรียกว่า เปรียญยกโดยมาก) พระราชาคณะสมถะ ภายหลัง ในประเภทพระราชาคณะยก มีท่านผู้ไม่รู้แปลพระปริยัติธรรมมากขึ้นจนดื่น ในรัชกาลที่ ๕ ทรงแก้ลำดับใหม่ ยกพระราชาคณะสมถะขึ้นเป็นที่ ๒ ถอยพระราชาคณะยกลงมาเป็นที่ ๓

สมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช เสด็จสถิตในกรุงเทพ ฯ สมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะผู้ใหญ่อยู่ประจำในกรุงเทพ ฯ แทบทั้งนั้น เว้นไว้แต่พระธรรมราชานุวัตร เป็นเจ้าคณะอยู่ประจำที่กรุงเก่า ฐานันดรนี้ สุดแล้วแต่จะโปรดให้เทียบชั้นไหน เคยเทียบชั้นเทพก็มี แต่โดยมากและในภายหลังเทียบชั้นธรรม

นอกจากนี้ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เคยทรงเลื่อนพระธรรม

ราชานุวัตร เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์คราวหนึ่ง ได้ทรงตั้งพระราชาคณะชั้นเทพไว้ในกรุงเก่าบ้างก็มี พระราชาคณะสามัญทรงตั้งออกไปจากในกรุงให้อยู่ในหัวเมืองบ้าง ทรงเลือกพระในหัวเมืองตั้งขึ้นบ้าง มีราย ๆ ไป ตามหัวเมืองนั้น ๆ

พระครูมี ๒ ประเภท คือ พระครูในกรุง ๑ พระครูหัวเมือง ๑ พระครูในกรุงมีลำดับดังนี้ : ๑. พระครูปลัดของสมเด็จพระมหาสมณะ หรือของสมเด็จพระสังฆราช และของสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ พระราชทานสัญญาบัตรให้ตั้ง ๒. พระครูปลัดของพระราชาคณะเจ้าคณะรอง พระราชทานสัญญาบัตรให้ตั้ง และพระครูเจ้าวัดอันเป็นพระอารามหลวง ๓. พระครูวิเศษ แต่ที่ยศสูงกว่าเทียบลำดับข้างต้น ๔. พระครูเจ้าวัดอันเป็นอารามราษฎร์ พระครูหัวเมืองมีลำดับดังนี้ : ๑. พระครูเจ้าคณะเมือง ที่สังฆปาโมกข์ ๒. พระครูเจ้าคณะเมือง ชั้นเจ้าคณะรอง และพระครูเจ้าคณะรอง คือพระครูผู้ช่วยที่ทรงตั้งไว้เป็นรองในเมืองนั้น ๆ

ที่สมเด็จพระมหาสมณะ และสมเด็จพระสังฆราช ที่สมเด็จพระราชาคณะ ที่พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย และที่พระครูเหล่านี้ เป็นฐานันดรที่ทรงตั้ง สมเด็จพระมหาสมณะหรือสมเด็จพระสังฆราช มีเฉพาะพระองค์เดียว สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ มีจำนวน ๔ สมเด็จพระราชาคณะผู้ช่วย มีเป็นพิเศษตามคราว พระราชาคณะผู้ใหญ่ มีจำนวน

ชั้นละ ๔ ๆ ครบคณะ พระราชาคณะสามัญ ไม่มีจำนวน แต่ได้ยินว่า รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะ และพระราชาคณะผู้ใหญ่เข้าแล้ว ให้มีจำนวนสูงเพียง ๘๐ เท่าอสีติมหาสาวก แต่ในภายหลังมีเกินจำนวนนี้ขึ้นไปแล้ว พระครูปลัดทั้งสองชั้นมีเท่าเจ้าคณะ พระครูเจ้าคณะเมืองมีเมืองละรูป พระครูเจ้าวัดหลวง พระครูพิเศษ พระครูเจ้าคณะรอง ไม่มีจำนวน พระครูเจ้าวัดราษฎร์ มีเป็นพิเศษเฉพาะบุคคล สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏ สมเด็จพระราชาคณะผู้ช่วย ตามพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๕ ที่รับสั่งไว้แก่ข้าพเจ้า ถ้าเป็นผู้เคยได้รับพระราชทานหิรัญบัฏมาก่อน ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏ ถ้าไม่เคยได้รับพระราชทานหิรัญบัฏ แต่ที่ทรงตั้งมาแล้ว เคยได้รับพระราชทานหิรัญบัฏมาแล้วทั้งนั้น จึงได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏ ได้ยินว่าในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ได้รับพระราชทานเพียงหิรัญบัฏ ก็อยู่ในระเบียบนี้ พระราชาคณะเจ้าคณะรอง ได้รับพระราชทานหิรัญบัฏ แต่ถ้าเป็นหม่อมเจ้า หรือหม่อมราชวงศ์ ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏ นอกจากนี้ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

พระเปรียญเป็นผู้ที่ทรงตั้งเหมือนกัน มีลำดับเทียบ แต่ไม่มีตำแหน่งในการปกครองคณะ

ท่านผู้อยู่ในสมณศักดิ์เหล่านี้ ได้รับพระบรมราชา-

นุญาตให้ตั้งฐานานุกรมสำหรับตำแหน่งได้ตามกำหนด ของสมเด็จพระมหาสมณะ ของสมเด็จพระสังฆราช ของสมเด็จพระราชาคณะ และของพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นพระครูฐานานุกรม ของพระราชาคณะสามัญ และของพระครู เป็นแต่พระฐานานุกรม

สมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราช มีพระครูฐานานุกรม ๑๕ รูป คือ พระครูปลัดขวา ๑ พระครูปลัดซ้าย ๑ ได้ชื่อมีสร้อย พระครูนิตยภัตชั้นที่ ๑, ๒ พระครูนิตยภัตชั้นที่ ๒, ๔ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูคู่สวด ๒ พระครูสังฆ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ แต่ของสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) มีพระครูปลัดกลางอีก ๑ รวมเป็น ๑๖ รูป ที่เห็นว่าเกินระเบียบ จำนวนนี้ไม่ได้มีมาแต่เดิม ค่อยเพิ่มขึ้นโดยลำดับ ตำแหน่งพระครูปลัดกลางนั้น ได้เห็นในสำรับพระครูฐานานุกรมของสมเด็จพระสังฆราชกรุงเทพ ฯ นี้ แต่ไม่เข้ากับระเบียบที่จัดเป็นขวา เป็นซ้าย ทั้งไม่มีชื่อด้วย ครั้งกรุงเก่าก็ไม่มี หากจะสำหรับคณะกลาง ก็น่าจะเติมสำหรับคณะธรรมยุตขึ้นอีก แต่จะเฝือไป เมื่อข้าพเจ้ารับมหาสมณุตมาภิเษกจึงงดเสีย คงไว้แต่ ๑๕ รูป เท่าของสมเด็จพระมหาสมณะพระองค์ก่อน ๆ

สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ มีพระครูฐานานุกรม ๑๐ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัย ๒ พระครูคู่สวด ๒

พระครูรอง ๒ พระครูสังฆ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

สมเด็จพระราชาคณะผู้ช่วย มีพระครูฐานานุกรม ๘ รูปเหมือนเจ้าคณะรอง

พระราชาคณะเจ้าคณะรอง มีพระครูฐานานุกรม ๘ รูป ลดจากของเจ้าคณะใหญ่ พระครูรอง ๒

พระราชาคณะชั้นธรรม เดิมมีพระครูฐานานุกรม คือ พระครูปลัดไม่มีชื่อ ๑ พระครูวินัย ๒ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ ในรัชกาลที่ ๕ เติมพระครูสังฆ์ขึ้นอีก ๑ เป็น ๖ รูป

พระราชาคณะชั้นเทพ มีพระครูฐานานุกรม ๔ รูป ลดจากของชั้นธรรม พระครูวินัย ๒

พระราชาคณะชั้นราช มีพระครูฐานานุกรม ๓ รูป ลดพระครูสังฆ์

นี้เป็นจำนวนพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตั้งในใบกำกับ หรือในสัญญาบัตร ส่วนสมณศักดิ์นอกจากนี้ มีพระฐานานุกรมสำหรับ มีจำนวนดังนี้:

พระราชาคณะเจ้าอาวาส มี ๓ รูป คือ พระปลัด พระสมุห์ พระใบฎีกา มิใช่เจ้าอาวาส มี ๒ รูป ลดพระใบฎีกา แม้พระราชาคณะผู้ใหญ่มิใช่เจ้าอาวาส ก็ไม่ตั้งใบฎีกาเหมือนกัน คงมีใบฎีกาแต่วัดละรูป

พระครูเจ้าวัดหลวง มี ๒ รูป ยกพระปลัด พระครูเจ้าวัดราษฎร์ไม่ควรมีฐานานุกรม แต่ตั้งเอาอย่างพระครูเจ้าวัด

หลวงตามลำพัง เพราะไม่มีพัดยศ ทั้งไม่ได้รับพระราชทานไตรปี จึงไม่มีปัญหา

พระครูเจ้าคณะหัวเมือง ชั้นสังฆปาโมกข์ มีพระฐานานุกรม ๕ รูป คือ พระปลัด ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑

พระครูเจ้าคณะเมืองชั้นเจ้าคณะรอง คือ ถือพัดพุดตาล ควรมีแต่ ๓ รูป ลดพระวินัย ๒ แต่ได้พบในบางเมืองว่าตั้ง ๕ รูป อย่างพระครูสังฆปาโมกข์ นี้ก็ไม่มีปัญหา เพราะไม่ต้องจ่ายพัดยศให้ถือพระครูเจ้าคณะรองมี ๓ รูป

พระครูปลัดกับพระครูพิเศษ ไม่มีฐานานุกรม

ชื่อสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ พระครูสัญญาบัตร พระครูฐานานุกรม มีแจ้งในทำเนียบสมณศักดิ์ ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ตรัสสั่งให้พระยาพฤฒาธิบดี (อ่อน) เรียบเรียงขึ้น ผู้ต้องการรู้จงดูในนั้นเถิด แต่พึงเข้าใจว่าทำเนียบที่เคยมีมานั้น ยังไม่ได้จำกัดจำนวนเป็นแต่จดชื่อที่ได้เคยตั้งขึ้นในคราว ๆ บางทีอาจมีจำนวนมากกว่าที่ควรจะเป็น เช่นข้าพเจ้าได้พบมา ครั้งโปรดให้ออกไปจัดการคณะเมืองปักษ์ใต้ ในรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๓๒ เมืองนครศรีธรรมราช มีพระครู ๔ เมืองสงขลา มีพระครู ๓ ส่วนเมืองพัทธลุงอันเป็นเมืองน้อย มีพระครู ๕ มากกว่าสองเมืองอันเป็นเมืองใหญ่ ในทำเนียบเก่า กลับมีมากกว่าขึ้นไปถึง ๖

เสียอีก เข้าใจว่าเป็นเพราะครั้งเก่าสอดส่องไม่ถึง ขอเข้ามาก็พระราชทาน จึงติดอยู่ในทำเนียบ ไม่เช่นนั้น ตำแหน่งพระครูเหล่านี้ ผู้ว่าราชการตั้งมาก่อนเหมือนตำแหน่งกรมการ ตั้งได้ตั้งเอา ทำเนียบพึ่งจดรวบรวมขึ้นภายหลัง ก็รวมเอาตำแหน่งเหล่านี้เข้าไว้ด้วย

นิตยภัต

ท่านผู้อยู่ในสมณศักดิ์เหล่านี้ ตั้งแต่ชั้นสูงลงมาหาชั้นพระราชาคณะสามัญ และพระครูในกรุงที่อยู่วัดหลวง ได้รับพระราชทานนิตยภัต คือ ค่าอาหาร ฝ่ายพระครูเจ้าคณะหัวเมือง หาได้รับพระราชทานไม่ เว้นไว้แต่ครองหรืออยู่พระอารามหลวง ครั้งรัชกาลที่ ๑ คราวหนึ่ง ตรัสสั่งให้พนักงานวิเศษนอก ทำอาหารคาวหวานถวายพระที่เป็นราชกุลุปกะ แต่การเป็นไปไม่สะดวก และเห็นได้ว่าคงได้ไม่ทั่วถึง จึงตรัสให้เลิกเสีย พระราชทานเป็นค่าอาหารตามเดิม เรียกว่า นิตยภัตนี้พระราชทานเป็นค่าอาหารแท้ จำนวนมูลค่าจึงไม่มาก และพระครูหัวเมืองไม่ได้รับพระราชทานด้วย มีข้าวสารพระราชทานด้วย รูปหนึ่งเดือนละถัง จ่ายที่ฉางหลวง พึ่งเปลี่ยนเป็นจ่ายมูลค่าครั้งเลิกฉางหลวง ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อจ่ายเป็นมูลค่าให้ไวยาวัจกรรับไปทำแล้ว การสะดวกขึ้น พระราชาคณะและพระครูวัดหลวงในหัวเมือง จึงได้พระราชทานนิตยภัตด้วยอัตรา

นิตยภัตไม่คงที่ พระราชทานเพิ่มขึ้นแก่บางชั้นโดยลำดับมา เคยได้ยินว่าสมเด็จพระสังฆราชได้รับพระราชทานนิตยภัต เพียงเดือนละ ๕ ตำลึงก็มี ในเวลาที่ข้าพเจ้ารับสมณศักดิ์แล้ว อัตรานิตยภัตก็ยังได้เลื่อนขึ้นคราวหนึ่ง อัตรานิตยภัตในรัชกาลที่ ๕ มีดังนี้ :

สมเด็จพระมหาสมณะ และสมเด็จพระสังฆราช ได้รับพระราชทานเดือนละ ๑๒ ตำลึง

สมเด็จเจ้าคณะใหญ่ เดือนละ ๗ ตำลึง ที่เป็นพิเศษเดือนละ ๑๐ ตำลึง ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นเดือนละ ๑๐ ตำลึงเสมอกัน ตั้งแต่นั้นยังไม่มีพิเศษ

สมเด็จเจ้าคณะผู้ช่วย ได้รับพระราชทานเท่าเจ้าคณะใหญ่ก็มีเท่าเจ้าคณะรองก็มี

พระราชาคณะเจ้าคณะรอง เดิมเดือนละ ๖ ตำลึง ภายหลังเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๘ ตำลึง

พระราชาคณะชั้นธรรม เดิมเดือนละ ๔ ตำลึง ๓ บาท แล้ว ๕ ตำลึง ภายหลังเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๗ ตำลึง ฯ

พระราชาคณะชั้นเทพ เดิมเดือนละ ๔ ตำลึงกึ่ง ภายหลังเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๖ ตำลึงกึ่ง

พระราชาคณะชั้นราช เดิมเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ภายหลังเพิ่มเป็นเดือนละ ๖ ตำลึง

พระราชาคณะเปรียญ ตั้งแต่ ๙ ประโยคลงมา ถึง ๔

ประโยค เดิมเดือนละ ๔ ตำลึงเสมอกันหมด ภายหลังเพิ่มจากอัตรานั้น ประโยค ๕ ประโยค ๖ ประโยคละ ๑ บาท ประโยค ๗ ๒ บาท ประโยค ๘ ประโยค ๙ ประโยคละ ๑ บาท ที่สูงในชั้นนี้เดือนละ ๕ ตำลึง ๒ บาท ที่ต่ำเดือนละ ๔ ตำลึงตามเดิม

พระราชาคณะเปรียญ ๓ ประโยค เดือนละ ๓ ตำลึงกึ่ง

พระราชาคณะฝ่ายสมถะ พระราชาคณะยก พระครูปลัดของสมเด็จพระมหาสมณะ ของสมเด็จพระสังฆราช ของสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ เดือนละ ๓ ตำลึง

พระครูปลัดของสมเด็จเจ้าคณะผู้ช่วย เดือนละ ๒ ตำลึงกึ่ง

พระครูปลัดของเจ้าคณะรอง และพระครูเจ้าวัดหลวง พระครูฐานานุกรมชั้น ๑ เดือนละ ๒ ตำลึง

พระครูพิเศษ และพระครูฐานานุกรมชั้น ๒ เดือนละ ๑ ตำลึงกึ่ง

พระเปรียญ ๔ ประโยค เดือนละ ๖ บาท เพิ่มขึ้นประโยคละ ๒ บาท ยกประโยค ๖ เดิมไม่เพิ่ม ภายหลังแบ่งจากประโยค ๗ เพิ่ม ๑ บาท เปรียญประโยค ๙ เป็นสูงสุดเดือนละ ๓ ตำลึงกึ่ง

พระครูปลัดของพระราชาคณะชั้นธรรม เดิมไม่ได้รับพระราชทาน ภายหลังตั้งขึ้นเดือนละ ๑ ตำลึง

นอกอัตรานี้ พระราชทานเพิ่มเป็นพิเศษ เฉพาะรูปบ้างก็มี เฉพาะฐานันดรที่ลดลั่นกันบ้างก็มี

นิตยภัตนี้ เดิมไม่ใช่ยศ แต่ภายหลังออกจะเป็นเครื่องประกอบกับยศกลาย ๆ มีระบุในสัญญาบัตรด้วย

สร้างวัด

แต่เดิมมา ผู้ใดผู้หนึ่งมีศรัทธา ปรารถนาจะสร้างวัด มีที่ดินเป็นสมบัติของตนอันจะยกเป็นวัดได้แล้ว ก็ทำได้ การนิมนต์พระสงฆ์ไปอยู่ก็ไม่ต้องเนื่องด้วยคณะอันปกครองตำบลนั้น เป็นแต่นิมนต์พระที่ตนรู้จักหรือขอจากพระที่ตนรู้จักในวัดใดวัดหนึ่ง พระผู้รับนิมนต์ไปอยู่ครอง หรือพระผู้รับจัดให้ หาพระไปด้วยให้ครบจำนวนสงฆ์ เพียงตั้งสำนักสงฆ์เท่านี้ ผู้สร้างอาจทำได้ตามลำพัง ต่อเมื่อจะผูกสีมาเป็นที่ทำอุโบสถปวารณา และสังฆกรรม จึงต้องขอพระราชทานวิสุงคามสีมาตามธรรมเนียมในพระวินัย ก่อนแต่รัชกาลที่ ๔ เจ้าหน้าที่เป็นผู้กำหนดปักเขตให้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มีใบพระบรมราชูทิศและเจ้ากระทรวงมีท้องตราสั่งให้ปักเขต ผู้ขอพระราชทานนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งก็ได้ ทายกผู้สร้างหรือภิกษุผู้เป็นเจ้าวัดหรือเข้าชื่อกันทั้งสองได้ทั้งนั้น และในราชการก็ไม่กวดขันอย่างใดอย่างหนึ่ง มีขอมาก็พระราชทานตามขอ การตั้งวัดในชั้นหลังนี้ เป็นอันต้องเนื่องด้วยอาณาจักร แต่ยังสำเร็จด้วยมาตรว่า ความ

ปรารถนาของผู้สร้าง วัดที่ตั้งขึ้นแล้วคงขึ้นอยู่ในวัดอื่น แห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นต้นว่าในวัดที่ออกมาจากในเมืองเดียวกันก็มี ต่างเมืองกันก็มี เป็นอันอยู่ใต้อำนาจคณะสงฆ์ก็จริง แต่ยังขึ้นสับสน

วัดที่สร้างขึ้นด้วยอาการเช่นนี้ ไม่เหมาะแก่ท้องถิ่น และในถิ่นเดียวมีหลายวัดเกินต้องการของคนในถิ่นนั้น เหตุที่สร้างวัดไม่เหมาะเช่นนี้มีตัวอย่าง เช่น เจ้าของยกบ้านเดิมสร้างเป็นวัด ด้วยไม่ปรารถนาจะให้ตกเป็นสมบัติของผู้อื่น และบ้านนั้นอยู่ในที่ไม่เหมาะหรือชาวบ้านในตำบลเดียวกัน แตกกันออกพวกหนึ่งทำบุญอยู่ในวัดเดิม อีกพวกหนึ่งไม่พอใจทำบุญร่วมและสร้างวัดขึ้นใหม่ เหตุอย่างอื่นที่นำให้สร้างยังมีอีก เช่นสร้างเป็นเครื่องหมายเหตุการณ์ต่าง ๆ หลายวัดในถิ่นเดียวกันต่างแย่งกันเป็นอยู่ ต่างทอนกำลังของกัน แบ่งทายกบำรุงออกเป็นพวก วัดใดมีเจ้าอาวาสแข็งแรง คนก็ติดมาก วัดที่อ่อนกำลังสู้ไม่ได้ก็ร่วงโรยลง ถ้าไม่มีวัดที่แข็งแรง ต่างก็ทรงอยู่ด้วยกัน แต่ไม่อาจเจริญมาก วัดที่สร้างแล้วร้างลงคงอยู่เป็นที่ร้างเพราะจะกลับใช้เป็นที่อย่างอื่นก็ยาก มีถาวรวัตถุสร้างเกลื่อนกลาดอยู่ ทั้งเป็นที่รังเกียจของคนนับถือพระพุทธศาสนาด้วยตั้งอยู่รกแผ่นดิน ใครเห็นก็รำคาญ เช่น วัดในกรุงเก่าและในเมืองนครศรีธรรมราชเป็นตัวอย่าง

วัดที่พระสงฆ์เป็นนิกายหนึ่งอยู่ก่อน แปลงเป็นนิกาย

อื่นและย้ายสังกัด เช่น มหานิกายแปลงแล้วย้ายมาขึ้นคณะธรรมยุตก็ได้ตามใจ ไม่ต้องขอโอนจากกัน

การศึกษา

วัดย่อมเป็นที่เล่าเรียนทั้งในทางพระศาสนา ทั้งในทางบ้านเมือง การเล่าเรียนในทางพระศาสนามีเค้ามาเป็น ๒ คือ เรียนพระคัมภีร์ เรียกว่า คันถธุระ ๑ เรียนภาวนา เรียกว่า วิปัสสนาธุระ ๑ เข้าใจว่าตามเค้านี้เอง ครั้งโบราณได้ปันคณะเป็นฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญวาสี ฝ่ายคามวาสีผู้อยู่วัดใกล้บ้าน เป็นจำพวกประกอบคันถธุระ ฝ่ายอรัญวาสีผู้อยู่วัดป่าเป็นจำพวกประกอบวิปัสสนาธุระ ธุระเหล่านี้มีตามสำนัก เช่น วัดบวรนิเวศวิหารนี้ ได้เคยมีชื่อในทางคันถธุระ วัดราชสิทธาราม ได้เคยมีชื่อในทางวิปัสสนาธุระ ส่วนวัดใหญ่ ๆ เช่นวัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุเป็นต้น มีทั้งสองธุระ กุฎีที่เรียกว่าคณะกุฎีนั้น สำหรับฝ่ายผู้ประกอบวิปัสสนาธุระ ธุระทั้งสองเป็นไปในวัดเดียวกัน นานเข้าก็คงแพ้กันข้างหนึ่ง เช่นสองวัดที่ออกชื่อมาแล้วนั้น วัดมหาธาตุได้ชื่อในทางคันถธุระ วัดพระเชตุพนก็เดินในทางนั้น วิปัสสนาธุระเป็นอันสาบสูญไป มีจำนวนผู้เรียนนับเป็นรูปได้ คณะกุฎีก็ทรุดโทรมจนถึงร้าง ในบางวัดก็กลายเป็นที่อยู่ของพวกคันถธุระ ธุระทั้งสองนี้ เป็นทางที่ภิกษุจะศึกษา และครูอาจารย์จะแนะนำ แต่อันที่จริงไม่ได้

มีทั่วไปทุกวัด เพราะวัดมีมากกว่าอาจารย์ผู้จะสอน แม้ในวัดที่มี จะประกอบให้สำเร็จประโยชน์จริงก็มีน้อย เรียกได้แต่เพียงว่าประกอบพอเป็นอุปนิสัย

การเล่าเรียนทางบ้านเมืองนั้น วัดเป็นที่เรียนหนังสือของเด็กชาวบ้าน แต่เป็นการเฉพาะตัว ในระหว่างผู้ใหญ่ของเด็กผู้ฝากและภิกษุอาจารย์ผู้รับ หาได้จัดเป็นการของวัดไม่ ความรู้ที่ได้ยิ่งบ้างหย่อนบ้างเป็นไปตามความรู้ของอาจารย์ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น เป็นกิ่งหนึ่งแห่งกระทรวงธรรมการ เพื่อบำรุงความรู้ของประชาชนพลเมือง กรมศึกษาธิการได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดในชั้นต้นมีในกรุงเทพ ฯ เป็นพื้น นับว่าเป็นโรงเรียนกลางของวัดนั้น แต่การปกครองไม่ได้เกี่ยวกับคณะ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ จะจัดการขยายออกไปถึงหัวเมือง ได้ทรงอาราธนาข้าพเจ้าให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาของวัดในหัวเมือง โดยฐานว่า พระทั้งหลายได้ช่วยทำธุระในการนี้อยู่แล้ว แต่ยังไม่ได้จัดให้เข้าระเบียบและเนื่องถึงกัน ครั้งนั้นในฝ่ายอาณาจักร ได้จัดหัวเมืองทั้งหลายรวมเข้าเป็นมณฑลนั้น ๆ แล้วจึงโปรดให้พระราชาคณะบางรูปเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลละรูป ขึ้นอยู่ในข้าพเจ้า ในฝ่ายอาณาจักรโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ครั้งยังเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเป็นผู้อุปการะ การที่จัดในครั้งนั้น คือ ยกการศึกษาตามสำนักอาจารย์ให้ขึ้นอยู่ในวัด

เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสจะดูแล วัดใดอาจตั้งโรงเรียนของวัดขึ้นได้ก็จัดขึ้น ที่เป็นหลักฐานก็ให้ได้รับพระราชทานค่าบำรุงของหลวง รวมโรงเรียนตามวัดเข้าเป็นหมวด เป็นแขวง เป็นเมือง เป็นมณฑล นับว่าเป็นเสร็จกิจที่ข้าพเจ้าจะพึงทำได้ในเวลานั้น จึงโปรดให้ข้าพเจ้าและกรมพระดำรงราชานุภาพพ้นจากหน้าที่นั้น แต่อันจะจัดตามลำพังการเล่าเรียนอย่างเดียวไม่สะดวก จำจะต้องเนื่องกับการปกครองคณะด้วย ทั้งจะต้องจัดกลมเกลียวไปกับกรมศึกษาธิการ นี้เป็นประการหนึ่ง อันเป็นเหตุตราพระราชบัญญัตินี้

เรียนศิลปบางอย่าง มีอยู่ในบางวัด นับว่าวัดเป็นที่เรียนศิลปด้วย แต่การเรียนประเภทนี้ ได้เสื่อมไปเสียแต่ครั้งจัดการบำรุงความรู้หนังสือไทยขึ้น คนวัดพากันนิยมในอย่างนั้นทางเดียว เช่นเดียวกับวิปัสสนาธุระ อันสู้คันถธุระไม่ได้ฉะนั้น

รับคนเข้าจำหน่ายคนออก

คนผู้มุ่งอุปสมบทจะอยู่วัดใด ฝากตัวต่อตัวเจ้าสำนักในวัดนั้นเป็นเจ้าอาวาสหรือผู้อื่นได้แล้ว ลำลาต่อท่านผู้มีอำนาจเหนือตนในฝ่ายคฤหัสถ์แล้ว ถึงวันกำหนด ก็อุปสมบท พระอุปัชฌายะ พระคู่สวด และพระคณะปรก นิมนต์ได้ตามชอบใจ ในวัดนั้นเองก็ได้ จากต่างวัดก็ได้ เป็นการบุคคล ส่วนพระอุปัชฌายะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ เป็นผู้รับตั้งจาก

เจ้าคณะกระทรวงธรรมการ พระอุปัชฌายะหรือเจ้าอาวาส เรียกประกัน จึงเป็นธรรมเนียม ต้องมีผู้ใดผู้หนึ่งทำหนังสือประกันตัวผู้บวช เป็นผู้สำนองผู้บวชทุกประการ ไว้เสร็จในเวลานั้น ยังไม่ต้องถือใบอนุญาตของเจ้าหน้าที่ ยกไว้แต่มหาดเล็กหลวง มีใบพระบรมราชานุญาต เป็นธรรมเนียมมีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ภายหลังเจ้าหน้าที่ผู้ปกครองท้องถิ่นจัดธรรมเนียมให้ขออนุญาตขึ้น ในเวลาตั้งพระราชบัญญัตินี้ ใช้อยู่โดยมากแล้ว อุปสมบทในวัดอื่นตามความสะดวกแล้ว ไปอยู่วัดนั้นก็ได้ ครั้นอุปสมบทแล้วอยู่กับเจ้าสำนักที่รับไว้ เป็นธรรมเนียมที่ต้องจดทะเบียนในวัดที่อยู่ การฝึกสอนเป็นภารธุระของเจ้าสำนัก ผู้จะสึก ลาเจ้าสำนักแล้ว สึกในวัดนั้นเอง หรือสึกในวัดอื่น ตามความสะดวกก็ได้

ฝ่ายภิกษุวัดหนึ่งจะย้ายไปอยู่วัดอื่น จะไปอยู่วัดใดหากเจ้าสำนักในวัดนั้นรับไว้ได้แล้ว ก็ไปอยู่ได้ เจ้าสำนักผู้จะรับ รู้จักหรือเชื่อถือก็รับไว้ได้ เป็นธรรมเนียมที่ต้องมีประกันและจดทะเบียนดุจเดียวกัน

สามเณรในคณะมหานิกาย ไม่แปลกจากเด็กวัดเท่าไรนัก เจ้าสำนักบวชเองได้ ไม่ต้องมีประกันหรืออนุญาต สึกก็ได้ง่าย ๆ

การรับคนเข้าอุปสมบทเป็นภิกษุ และได้บรรพชาเป็นสามเณรในวัดธรรมยุต จัดกวดขัน เนื่องเป็นการสงฆ์ ไม่ปล่อย

ให้เป็นการบุคคล การรับพระมาจากอื่น ก็สอบสวนโดยถ้วนถี่ต่อมีหนังสือสุทธิมาเป็นสำคัญจึงรับ สามเณรก็จัดให้ได้รับความฝึกหัด และให้เข้าสมาคมกับภิกษุ เว้นเสียแต่อุโบสถ-ปวารณาและสังฆกรรม

การรับเด็กเข้าวัดเป็นการบุคคล ในระหว่างเจ้าสำนักกับผู้ฝาก การลาออกจากวัดก็เหมือนกัน

กล่าวมานี้ตามทางที่เป็นไปโดยมาก ในบางวัดที่จัดธรรมเนียมเป็นระเบียบดีกว่านี้ก็น่าจะมี ในบางวัดที่ทำหละหลวมไปกว่านี้ ก็น่าจะมีเหมือนกัน

ผู้อ่านอธิบายนี้ก่อนแล้ว อาจเข้าใจพระราชบัญญัตินี้ชัดเจนดี แม้อย่างนั้น ความในพระราชบัญญัติบางประการยังต้องการความอธิบายอีก ได้เคยพบเจ้าคณะผู้เข้าใจผิดมาบ้างแล้ว และตั้งแต่ตราพระราชบัญญัติแล้วมา การแปรไปก็มีเช่น ทางสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณะขึ้น จัดคณะกลางกว้างออกไป เหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงทำหมายเหตุเชิงหน้าไว้ด้วย เฉพาะมาตราหรือข้อที่ควรอธิบาย เพื่อจะได้นำความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ให้ปฏิบัติถูกต้อง

ภิกษุสงฆ์ แม้มีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้ว ก็ยังจะต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป และยังควรอนุวัตจารีตของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสอง

ประเภทนั้นอีก สรูปความ ภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่สามประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑ พระวินัย ๑ จารีต ๑ พระราชบัญญัตินี้เป็นกฎหมายแผ่นดิน จึงสมควรจะรู้จะเข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง

(ลงพระนาม) **กรม-วชิรญาณวโรรส**

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ๒๔๕๗

พระราชบัญญัติ
ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเดจพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้ประกาศจงทราบทั่วกันว่า ทุกวันนี้การปกครองข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร ก็ได้ทรงพระราชดำริแก้ไข และจัดตั้งแบบแผนการปกครองให้เรียบร้อยเจริญดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเปนหลายประการแล้ว

และฝ่ายพระพุทธจักรนั้น การปกครองสงฆมณฑล ย่อมเปนการสำคัญทั้งในประโยชน์แห่งพระศาสนา และในประโยชน์ความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสงฆมณฑลเปนไปตามแบบแผนอันเรียบร้อย พระศาสนาก็จะรุ่งเรืองถาวรและจะได้ชักนำประชาชนทั้งหลาย ให้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธสาสโนวาท ประพฤติสัมมาปฏิบัติและร่ำเรียนวิชาคุณในสงฆสำนักยิ่งขึ้นเปนอันมาก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสงฆมณฑลให้เจริญคุณสมบัติมั่นคงสืบไปในพระศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราเปนพระราชบัญญัติไว้สืบไปดังนี้ว่า

หมวดที่ ๑
ว่าด้วยนามและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ

มาตรา ๑ พระราชบัญญัตินี้ให้มีนามว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์รัตนโกสินทรศก ๑๒๑[๑] และพระราชบัญญัตินี้จะโปรดให้ใช้ในมณฑลใดเมื่อใด จะได้ประกาศในหนังสือพิมพ์ราชกิจจานุเบกษาเปนสำคัญ

มาตรา ๒ ตั้งแต่วันที่ได้ใช้พระราชบัญญัตินี้ในที่ใด ให้ยกเลิกบรรดากฎหมายแบบแผนประเพณี ที่ขัดขวางต่อพระราชบัญญัตินี้มิให้ใช้ในที่นั้นสืบไป

หมวดที่ ๒
ว่าด้วยคณะใหญ่

มาตรา ๓ พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวด้วยนิกายสงฆ์กิจและลัทธิฉะเพาะในนิกายนั้น ๆ ซึ่งเจ้าคณะหรือสงฆนายกในนิกายนั้นได้เคยมีอำนาจว่ากล่าวบังคับมาแต่ก่อนประการใดก็ให้คงเปนไปตามเคยทุกประการ แต่การปกครองอันเปนสามัญทั่วไปในนิกายทั้งปวงให้เปนไปตามพระราชบัญญัตินี้[๒]

มาตรา ๔ สมเด็จเจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ ตำแหน่ง คือ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ ๑ เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ ๑ เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตติกา ๑ เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ๑ ทั้ง

พระราชาคณะเจ้าคณะรองคณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุตติกา คณะกลางทั้ง ๔ ตำแหน่งนั้น ยกเปนพระมหาเถระที่ทรงปรึกษาในการพระศาสนา และการปกครองบำรุงสงฆมณฑลทั่วไป ข้อภารธุระในพระศาสนาหรือในสงฆมณฑล ซึ่งได้โปรดให้พระมหาเถระทั้งนี้ประชุมวินิจฉัยในที่มหาเถรสมาคมตั้งแต่ ๕ พระองค์ขึ้นไป คำตัดสินของมหาเถรสมาคมนั้น ให้เปนสิทธิ์ขาด ผู้ใดจะอุทธรณ์ หรือโต้แย้งต่อไปอีกไม่ได้[๓]

หมวดที่ ๓
ว่าด้วยวัด

มาตรา ๕ วัด กำหนดตามพระราชบัญญัตินี้เปน ๓ อย่าง คือ พระอารามหลวงอย่าง ๑ อารามราษฎร์อย่าง ๑ ที่สำนักสงฆ์อย่าง ๑

๑ พระอารามหลวง คือ วัดที่พระเจ้าแผ่นดินทรงสร้าง หรือทรงพระกรุณาโปรดให้เข้าจำนวนในบัญชี นับว่าเปนพระอารามหลวง

๒ อารามราษฎร์นั้น คือ วัดซึ่งได้พระราชทานวิสุงคามสีมา แต่มิได้เข้าบัญชีนับว่าเปนวัดหลวง

๓ ที่สำนักสงฆ์นั้น คือ วัดซึ่งยังไม่ได้รับพระราชทานที่วิสุงคามสีมา

มาตรา ๖ ที่วัด และที่ขึ้นวัดนั้น จำแนกตามพระราชบัญญัตินี้เปน ๓ อย่าง คือที่วัด ๑ ที่ธรณีสงฆ์ ๑ ที่กัลปนา ๑

๑ ที่วัดนั้น คือ ที่ซึ่งตั้งวัดจนตลอดเขตต์วัดนั้นเรียกว่าที่วัด

๒ ที่ธรณีสงฆ์นั้น คือ ที่แห่งใด ๆ ซึ่งเปนสมบัติของวัด

๓ ที่กัลปนานั้น คือที่แห่งใด ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงพระราชอุททิศเงินอากรค่าที่แห่งนั้นขึ้นวัดก็ดี หรือที่ซึ่งเจ้าของมิได้ถวายกรรมสิทธิ์ อุททิศแต่ผลประโยชน์อันเกิดแต่ที่นั้นขึ้นวัดก็ดี ที่เช่นนั้นเรียกว่ากัลปนา

มาตรา ๗ ที่วัดก็ดี ที่ธรณีสงฆ์ก็ดี เปนสมบัติสำหรับพระศาสนา พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวผู้เปนอัครศาสนูปถัมภกทรงปกครองรักษาโดยพระบรมราชานุภาพ ผู้ใดผู้หนึ่งจะโอนกรรมสิทธิ์ที่นั้นไปไม่ได้[๔]

มาตรา ๘ วัดใดร้างสงฆ์ไม่อาศัย[๕] ให้เจ้าพนักงานฝ่ายพระราชอาณาจักร เปนผู้ปกครองรักษาวัดนั้น ทั้งที่ธรณีสงฆ์ซึ่งขึ้นวัดนั้นด้วย

มาตรา ๙ ผู้ใดจะสร้างวัดขึ้นใหม่ ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน จึงจะสร้างได้ และพระบรมราชานุญาตนั้น จะพระราชทานดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ผู้ใดจะสร้างที่สำนักสงฆ์ขึ้นใหม่ในที่แห่งใด ให้

ผู้นั้นมีจดหมายแจ้งความต่อนายอำเภอผู้ปกครองท้องที่แห่งนั้น ให้นายอำเภอปรึกษาด้วยเจ้าคณะแขวงนั้น ตรวจและพิเคราะห์ข้อความเหล่านี้ก่อนคือ

๑ ที่ดินซึ่งจะเปนวัดนั้น ผู้ขออนุญาตมีอำนาจโดยชอบด้วยกฎหมาย ที่จะยกให้ได้หรือไม่[๖]

๒ ถ้าสร้างวัดในที่นั้น จะเปนความขัดข้องอันใดในราชการฝ่ายพระราชอาณาจักรหรือไม่[๗]

๓ วัดสร้างในที่นั้น จะเปนที่ควรสงฆ์อาศัยหรือไม่[๘]

๔ สร้างวัดขึ้นในที่นั้น จะเปนประโยชน์แก่ประชุมชนในท้องที่นั้นหรือไม่[๙]

๕ วัดสร้างในที่นั้น จะเสื่อมประโยชน์แห่งพระศาสนาด้วยประการใดบ้าง เปนต้นว่าจะพาให้วัดที่มีอยู่แล้วร่วงโรยหรือร้างไปหรือไม่[๑๐]

ถ้านายอำเภอและเจ้าคณะแขวง เหนพร้อมกันว่า ไม่มีข้อขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ข้อนั้นแล้ว ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าคณะแขวง มีอำนาจที่จะทำหนังสืออนุญาตให้สร้างที่สำนักสงฆ์นั้นขึ้น และนายอำเภอประทับตรากำกับในหนังสือนั้นด้วย และเจ้าของที่ดินนั้นจะต้องจัดการโอนโฉนดเนื้อที่วัดถวายแก่สงฆ์ตามกฎหมายก่อน จึงจะสร้างที่สำนักสงฆ์ได้

ข้อ ๒ ในการที่จะขอรับพระราชทานที่วิสุงคามสีมา

สำหรับอารามเดิมที่ได้ก่อสร้างปฏิสังขรณ์ใหม่ก็ดี หรือจะสร้างที่สำนักสงฆ์ขึ้นเปนอารามก็ดี ให้ผู้ขอทำจดหมายยื่นต่อผู้ว่าราชการเมืองนั้น ๆ ให้มีใบบอกเข้ามากราบบังคมทูล ฯ ถ้าในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ก็ให้ยื่นจดหมายนั้นต่อกระทรวงธรรมการให้นำความกราบบังคมทูล ฯ เพื่อจะได้พระราชทานใบพระบรมราชานุญาต[๑๑]

ข้อ ๓ ถ้าจะสร้างอารามขึ้นใหม่ทีเดียว ต้องขออนุญาตอย่างสร้างที่สำนักสงฆ์ก่อน ต่อได้อนุญาตนั้นแล้ว จึงจะขอรับพระราชทานที่วิสุงคามสีมาได้[๑๒]

หมวดที่ ๔
ว่าด้วยเจ้าอาวาส

มาตรา ๑๐ วัดหนึ่งให้มีพระภิกษุเปนเจ้าอาวาสรูปหนึ่ง การเลือกสรรและตั้งเจ้าอาวาสพระอารามหลวงนั้น แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร แม้อารามราษฎร์และที่สำนักสงฆ์แห่งใด ถ้าทรงพระราชดำริเหนสมควร จะทรงเลือกสรรและตั้งเจ้าอาวาสก็ได้[๑๓]

มาตรา ๑๑ วัดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ วัดหลวงก็ดี วัดราษฎร์ก็ดี ที่พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเลือกและตั้งเจ้าอาวาสให้เปนหน้าที่ของพระราชาคณะผู้กำกับแขวง[๑๔] ที่

วัดนั้นตั้งอยู่ ที่จะปรึกษาสงฆ์และสัปปุรุษทายกแห่งวัดนั้น เลือกสรรพระภิกษุซึ่งจะเปนเจ้าอาวาส ถ้าและพระราชาคณะนั้นเหนว่า พระภิกษุรูปใดสมควรจะเปนเจ้าอาวาส ก็ให้มีอำนาจที่จะทำตราตั้งพระภิกษุรูปนั้นเปนเจ้าอาวาสวัดนั้น และตราตั้งนั้นต้องให้ผู้บัญชาการกระทรวงธรรมการประทับตราเปนสำคัญในฝ่ายพระราชอาณาจักรด้วย

มาตรา ๑๒ การเลือกสรรเจ้าอาวาสวัดในหัวเมือง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเลือกและตั้งเองนั้น ให้เปนหน้าที่ของเจ้าคณะแขวง ที่จะปรึกษาสงฆ์และสัปปุรุษทายกแห่งวัดนั้น เลือกสรรพระภิกษุซึ่งสมควรจะเปนเจ้าอาวาส ถ้าปรึกษาเหนพร้อมกันในพระภิกษุรูปหนึ่งรูปใดก็ดี หรือเหนแตกต่างกันเปนพระภิกษุหลายรูปก็ดี ให้เจ้าคณะแขวงนำความเสนอต่อเจ้าคณะเมือง ๆ เหนว่าพระภิกษุรูปใดสมควรจะเปนเจ้าอาวาส ก็ให้มีอำนาจที่จะทำตราตั้งพระภิกษุรูปนั้น เปนเจ้าอาวาสวัดนั้น และตราตั้งนั้นต้องให้ผู้ว่าราชการเมืองประทับตราตำแหน่งเปนสำคัญในฝ่ายพระราชอาณาจักรด้วย

อนึ่งเจ้าอาวาสทั้งปวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ก็ให้มีสมณศักดิ์เปนอธิการ[๑๕]

มาตรา ๑๓ เจ้าอาวาสมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่จะทำนุบำรุงรักษาวัดนั้น ตามกำลังและความสามารถ

ข้อ ๒ ที่จะตรวจตรา อย่าให้วัดนั้นเปนที่พำนักแอบแฝงของโจรผู้ร้าย

ข้อ ๓ ที่จะปกครองบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น

ข้อ ๔ ที่จะรักษาความเรียบร้อยและระงับอธิกรณ์ ในหมู่บรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น

ข้อ ๕ ที่จะเปนธุระในการสั่งสอนพระศาสนาแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ ให้เจริญในสัมมาปฏิบัติ ตามสมควรแก่อุปนิสสัย

ข้อ ๖ ที่จะเปนธุระให้กุลบุตรซึ่งอาศัยเปนศิษย์อยู่ในวัดนั้นได้ร่ำเรียนวิชาความรู้ตามสมควร[๑๖]

ข้อ ๗ ที่จะเปนธุระแก่สัปปุรุษและทายกผู้มาทำบุญในวัดนั้นให้ได้บำเพ็ญกุศลโดยสะดวก[๑๗]

ข้อ ๘ ที่จะทำบัญชีบรรพชิตและคฤหัสถ์ซึ่งอาศัยในวัดนั้นและทำรายงานการวัดยื่นต่อเจ้าคณะ[๑๘]

ข้อ ๙ ถ้าพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นปรารถนาจะไปอยู่วัดอื่นก็ดี หรือจะไปทางไกลก็ดี เปนหน้าที่ของเจ้าอาวาสจะต้องให้หนังสือสุทธิไปเปนสำคัญ[๑๙] เว้นแต่ถ้าเจ้าอาวาสเหนว่าภิกษุสามเณรรูปใดจะไปเพื่อประพฤติอนาจารในที่อื่น จะไม่ยอมให้หนังสือสุทธิก็ได้ แต่ต้องแจ้งเหตุให้พระภิกษุหรือสามเณรรูปนั้นทราบด้วย

มาตรา ๑๔ เปนหน้าที่ของบรรพชิตและคฤหัสถ์บรรดา

ซึ่งอาศัยอยู่ในวัดนั้น จะต้องช่วยเจ้าอาวาสในการทั้งปวง อันเปนภาระของเจ้าอาวาสนั้น

มาตรา ๑๕ บรรดาพระภิกษุสามเณรต้องมีสังกัดอยู่ในบัญชีวัดใดวัดหนึ่งทุกรูป

มาตรา ๑๖ คฤหัสถ์ซึ่งอาศัยอยู่ในวัด ย่อมมีหน้าที่และความรับผิดต่อพระราชกำหนดกฎหมาย[๒๐] เหมือนพลเมืองทั้งปวง

มาตรา ๑๗ เจ้าอาวาสมีอำนาจเหล่านี้ คือ

ข้อ ๑ มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวบรรดาบรรพชิตและคฤหัสถ์ ซึ่งอยู่ในวัดนั้น

ข้อ ๒ อธิกรณ์เกิดขึ้นในวัดใด ถ้าเปนความตามลำพังพระวินัย เจ้าอาวาสวัดนั้นมีอำนาจที่จะพิพากษาได้ ถ้าเปนความแพ่ง แม้คู่ความทั้งสองฝ่ายยอมให้เจ้าอาวาสเปรียบเทียบก็เปรียบเทียบได้

ข้อ ๓ บรรพชิตก็ดี คฤหัสถ์ก็ดี ถ้ามิได้รับอนุญาตของเจ้าอาวาส จะเข้าไปบวชหรือไปอยู่ในนั้นไม่ได้[๒๑]

ข้อ ๔ บรรพชิตก็ดี คฤหัสถ์ก็ดี ที่อยู่ในวัดนั้น ถ้าไม่อยู่ในโอวาทของเจ้าอาวาส ๆ จะไม่ให้อยู่ในวัดนั้นก็ได้[๒๒]

ข้อ ๕ ถ้าเจ้าอาวาสบังคับการอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติหรือพระราชบัญญัติ และพระภิกษุสามเณรในวัดนั้นไม่กระทำตามก็ดี หรือฝ่าฝืนคำสั่งหมิ่นประมาทเจ้าอาวาสก็ดี

เจ้าอาวาสมีอำนาจที่จะกระทำทัณฑกรรม[๒๓] แก่พระภิกษุสามเณรผู้มีความผิดนั้นได้

ข้อ ๖ ถ้าเจ้าอาวาสกระทำการตามหน้าที่ โดยชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ถ้าและคฤหัสถ์ผู้ใดขัดขืนหรือลบล้างอำนาจหรือหมิ่นประมาทเจ้าอาวาส ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษปรับครั้งหนึ่ง เปนเงินไม่เกิน ๒๐ บาท หรือจำขังเดือนหนึ่ง หรือทั้งปรับและจำด้วยทั้ง ๒ สถาน[๒๔]

มาตรา ๑๘ ผู้ใดจะอุทธรณ์คำสั่งของเจ้าอาวาส ถ้าวัดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ให้อุทธรณ์ต่อพระราชาคณะผู้กำกับแขวง ถ้าวัดในหัวเมือง ให้อุทธรณ์ต่อเจ้าคณะแขวง

มาตรา ๑๙ วัดใดจำนวนสงฆ์มากก็ดี หรือเจ้าอาวาสวัดใดไม่สามารถจะกระทำการตามหน้าที่ได้ทุกอย่าง ด้วยความชราทุพพลภาพเปนต้นก็ดี ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ เมื่อพระราชาคณะผู้กำกับแขวงเหนสมควรจะตั้งพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเปนรองเจ้าอาวาส สำหรับรับภาระทั้งปวง หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่งช่วยเจ้าอาวาสก็ตั้งรองเจ้าอาวาสได้ รองเจ้าอาวาสจะมีอำนาจได้เท่าที่พระราชาคณะซึ่งกำกับแขวงได้มอบนั้น แต่จะมีอำนาจเกินเจ้าอาวาส หรือกระทำการฝ่าฝืนอนุมัติของเจ้าอาวาสไม่ได้ ส่วนวัดในหัวเมืองก็ให้เปนอำนาจและหน้าที่ของเจ้าคณะเมือง จะตั้งรองเจ้าอาวาสเปนผู้ช่วยเจ้าอาวาสได้เหมือนเช่นนั้น[๒๕] รองเจ้าอาวาสนี้ ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ให้มีสมณศักดิ์

เปนรองอธิการ

หมวดที่ ๔
ว่าด้วยคณะแขวง

มาตรา ๒๐ ในท้องที่อำเภอหนึ่ง ให้กำหนดตามพระราชบัญญัตินี้ เปนแขวงหนึ่ง ในจังหวัดกรุงเทพ ฯ จะโปรดให้พระราชาคณะเปนผู้กำกับคณะแขวงละรูป ส่วนท้องที่ในหัวเมืองนอกจังหวัดกรุงเทพ ฯ นั้น แขวงหนึ่งให้มีเจ้าคณะแขวงรูปหนึ่ง แต่ถ้าแขวงใดมีวัดน้อย จะรวมหลายแขวงไว้ในหน้าที่เจ้าคณะแขวงใดแขวงหนึ่งก็ได้ ทั้งนี้แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะเหนควร ฯ

มาตรา ๒๑ พระราชาคณะผู้กำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพ ฯ นี้ จะโปรดให้พระราชาคณะรูปใดเปนผู้กำกับคณะแขวงใด แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร

ส่วนการเลือกตั้งเจ้าคณะแขวงในหัวเมืองนั้น เปนหน้าที่เจ้าคณะเมืองจะเลือกสรรเจ้าอาวาสวัดซึ่งอยู่ในแขวงนั้น เสนอต่อเจ้าคณะมณฑล แล้วแต่เจ้าคณะมณฑลจะเหนสมควร และให้เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะทำตราตั้งเจ้าคณะแขวง และตราตั้งนั้น ต้องให้ข้าหลวงใหญ่[๒๖] ซึ่งสำเร็จราชการมณฑลประทับตรากำกับเปนสำคัญข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรด้วย

อนึ่งเจ้าคณะแขวงนี้ ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ให้มีสมณศักดิ์เปนพระครู ถ้าทรงพระราชดำริเหนสมควรจะทรงเลือกสรร หรือจะพระราชทานสัญญาบัตรราชทินนาม ตั้งเจ้าคณะแขวงให้มีสมณศักดิ์ยิ่งขึ้นไปก็ได้[๒๗]

มาตรา ๒๒ บรรดาวัดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ อยู่ในแขวงใดให้ขึ้นอยู่ในพระราชาคณะผู้กำกับแขวงนั้น ส่วนวัดในหัวเมือง วัดอยู่ในแขวงใด ก็ให้ขึ้นอยู่ในเจ้าคณะแขวงนั้น เว้นแต่วัดทั้งในกรุงเทพ ฯ และในหัวเมือง ที่โปรดให้ขึ้นอยู่ฉะเพาะคณะ หรือฉะเพาะพระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่ง ซึ่งทรงพระราชดำริเหนสมควร[๒๘]

มาตรา ๒๓ ให้พระราชาคณะผู้กำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพ ฯ มีถานานุศักดิ์ตั้งถานานุกรมตำแหน่งพระสังฆรักษ์ได้อีกรูปหนึ่ง เว้นแต่ถ้าพระราชาคณะรูปนั้น มีถานานุศักดิ์ควรตั้งถานานุกรมเกิน ๓ รูปอยู่แล้ว ก็ไม่ต้องตั้ง

มาตรา ๒๔ พระราชาคณะผู้กำกับแขวงมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่จะตรวจตราอำนวยการวัดและการสงฆ์[๒๙] บรรดาซึ่งอยู่ในปกครอง ให้เรียบร้อยเปนไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัตินี้

ข้อ ๒ ที่จะเลือกและตั้งรองเจ้าคณะแขวง[๓๐] เจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาส อันมีอำนาจเลือกตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้

ข้อ ๓ ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในวัดซึ่งอยู่ในความปกครอง

ข้อ ๔ ที่จะไปดูแลตรวจตราการตามวัดขึ้นในแขวงนั้นเปนครั้งเปนคราวตามสมควร

ข้อ ๕ ที่จะช่วยระงับอธิกรณ์ แก้ไขความขัดข้องของเจ้าอาวาส และวินิจฉัยข้ออุทธรณ์เจ้าอาวาส

มาตรา ๒๕ พระราชาคณะผู้กำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพฯ มีอำนาจดังนี้

ข้อ ๑ รองเจ้าคณะแขวงก็ดี เจ้าอาวาสก็ดี รองเจ้าอาวาสก็ดี ที่พระราชาคณะนั้นตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้ แม้ไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่งต่อไป เพราะความประพฤติก็ดี เพราะไม่สามารถก็ดี พระราชาคณะผู้กำกับแขวงมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ข้อ ๒ มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์ หรือการเกี่ยงแย่งในคำสั่งและคำวินิจฉัยของเจ้าอาวาสวัดขึ้นในแขวงนั้น

ข้อ ๓ มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวพระภิกษุสามเณรในวัดซึ่งขึ้นอยู่ในแขวงนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

มาตรา ๒๖ พระครูเจ้าคณะแขวงหัวเมืองมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่จะตรวจตราอำนวยการวัดและการสงฆ์บรรดาที่อยู่ในปกครองให้เรียบร้อย เปนไปตามพระวินัยบัญญัติและ

พระราชบัญญัติ

ข้อ ๒ ที่จะเลือกเจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาสตามความในพระราชบัญญัตินี้

ข้อ ๓ ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในวัดซึ่งอยู่ในปกครอง

ข้อ ๔ ที่จะไปดูแลตรวจตราตามวัดขึ้นในแขวงนั้น เปนครั้งเปนคราวตามสมควร

ข้อ ๕ ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าอาวาส และวินิจฉัยข้ออุทธรณ์คำสั่งของเจ้าอาวาส

ข้อ ๖ ถ้าเกิดเหตุหรืออธิกรณ์อย่างใดในการวัดหรือการสงฆ์ในแขวงนั้น อันเหลือกำลังที่จะระงับได้ ก็ให้รีบนำความเสนอต่อเจ้าคณะเมือง

มาตรา ๒๗ เจ้าคณะแขวงมีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ ๑ มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์หรือการเกี่ยงแย่งในคำสั่งและคำวินิจฉัยของเจ้าอาวาสวัดขึ้นในแขวงนั้น

ข้อ ๒ มีอำนาจที่จะบังคับว่ากล่าวพระภิกษุสามเณรตลอดท้องที่แขวงนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

มาตรา ๒๘ เจ้าคณะแขวงมีถานานุศักดิ์ ตั้งถานานุกรมผู้ช่วยการคณะได้ ๒ รูป คือ พระสมุห์รูป ๑ พระใบฎีการูป ๑ ถ้าเจ้าคณะแขวงนั้นได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เปนพระครูมี

ราชทินนาม ตั้งพระปลัดได้อีกรูป ๑

มาตรา ๒๙ แขวงใดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ ก็ดี ในหัวเมืองก็ดี มีวัดมาก พระราชาคณะผู้กำกับแขวงในจังหวัดกรุงเทพ ฯ หรือเจ้าคณะเมืองนั้น เหนสมควรจะมีผู้ช่วยตรวจตราการอยู่ประจำท้องแขวง จะตั้งเจ้าอาวาสวัดใดวัดหนึ่งในแขวงนั้น ให้เปนรองเจ้าคณะแขวงกำกับตรวจตราการวัด ในตำบลหนึ่งหรือหลายตำบลก็ได้ และในแขวงหนึ่งจะมีรองเจ้าคณะแขวงกี่รูปก็ได้ตามสมควร แต่รองเจ้าคณะแขวงรูป ๑ ต้องมีจำนวนวัดอยู่ในหมวดนั้นไม่น้อยกว่า ๕ วัดจึงควรตั้ง[๓๑] และรองเจ้าคณะแขวงมีหน้าที่ฟังคำสั่ง และเปนผู้ช่วยเจ้าคณะแขวง อนึ่งรองเจ้าคณะแขวงนั้น ถ้าไม่ได้อยู่ในสมณศักดิ์ที่สูงกว่า ให้มีสมณศักดิ์เปนเจ้าอธิการ

หมวดที่ ๖
ว่าด้วยคณะเมือง

มาตรา ๓๐ หัวเมืองหนึ่ง ให้มีพระราชาคณะหรือพระครูเปนเจ้าคณะเมืองรูป ๑ การเลือกสรรและตั้งตำแหน่งเจ้าคณะเมืองนี้ แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร[๓๒]

มาตรา ๓๑ เจ้าคณะเมืองมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่จะตรวจตราอำนวยการวัดและการสงฆ์บรรดา

อยู่ในเขตต์เมืองนั้น ให้เรียบร้อยและเปนไปตามพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

ข้อ ๒ ที่จะตั้งรองเจ้าคณะแขวงเจ้าอาวาสและรองเจ้าอาวาสวัดในเขตต์เมืองนั้น ซึ่งมีอำนาจตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้

ข้อ ๓ ที่จะตรวจตราทำนุบำรุงการสั่งสอนพระศาสนาและการศึกษาในบรรดาวัดในเขตต์เมืองนั้น

ข้อ ๔ ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าคณะแขวง และระงับอธิกรณ์ วินิจฉัยข้ออุทธรณ์คำสั่งและคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวงในเมืองนั้น

ข้อ ๕ ที่จะเลือกเจ้าอาวาสซึ่งสมควรเปนเจ้าคณะแขวงเสนอต่อเจ้าคณะมณฑล

มาตรา ๓๒ เจ้าคณะเมืองมีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ ๑ มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาว่ากล่าวสงฆมณฑลตลอดเมืองนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

ข้อ ๒ รองเจ้าคณะแขวงก็ดี เจ้าอาวาสก็ดี รองเจ้าอาวาสก็ดี ซึ่งเจ้าคณะเมืองตั้งได้ตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าไม่สมควรจะคงอยู่ในตำแหน่งต่อไป เพราะความประพฤติก็ดี หรือเพราะขาดความสามารถก็ดี เจ้าคณะเมืองมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ข้อ ๓ มีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์คำสั่ง หรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะแขวง

มาตรา ๓๓ เจ้าคณะเมืองมีถานานุศักดิ์ตั้งถานานุกรมได้ ๕ รูป คือ พระปลัด ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ สำหรับช่วยในการคณะ

มาตรา ๓๔ หัวเมืองใดมีกิจภาระมาก จะทรงพระกรุณาโปรดตั้งพระครูเจ้าคณะรองเปนผู้ช่วยเจ้าคณะเมืองรูป ๑ หรือหลายรูป ตามแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร

หมวดที่ ๗
ว่าด้วยคณะมณฑล

มาตรา ๓๕ หัวเมืองมณฑล ๑ จะทรงพระกรุณาโปรดให้พระราชาคณะผู้ใหญ่เปนเจ้าคณะมณฑลรูป ๑ พระราชาคณะรูปใดควรจะเปนเจ้าคณะมณฑลไหนนั้น แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร

มาตรา ๓๖ ถ้ามณฑลใดมีกิจภาระมาก จะทรงพระกรุณาโปรดให้มีพระราชาคณะเปนเจ้าคณะรองผู้ช่วยภาระมณฑลนั้นอีกรูป ๑ หรือหลายรูป ทั้งนี้แล้วแต่จะทรงพระราชดำริเหนสมควร

มาตรา ๓๗ เจ้าคณะมณฑลมีหน้าที่ดังนี้ คือ

ข้อ ๑ ที่จะรับพระบรมราชานุมัติไปจัดการทำนุบำรุงพระศาสนา และบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้น ให้เจริญรุ่งเรืองตามพระราชประสงค์

ข้อ ๒ ที่จะออกไปตรวจตราการคณะสงฆ์ และการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ บ้าง เปนครั้งเปนคราว[๓๓]

ข้อ ๓ ที่จะตั้งพระครูเจ้าคณะแขวงตามหัวเมืองในมณฑลนั้น บรรดาซึ่งมิได้รับพระราชทานสัญญาบัตร

ข้อ ๔ ที่จะช่วยแก้ไขความขัดข้องของเจ้าคณะเมืองในมณฑลนั้น

มาตรา ๓๘ เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจดังนี้ คือ

ข้อ ๑ มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาพระภิกษุสามเณรทั่วทั้งมณฑลนั้น ในกิจอันชอบด้วยพระวินัยบัญญัติและพระราชบัญญัติ

ข้อ ๒ ที่จะมอบอำนาจให้เจ้าคณะรองออกไปตรวจจัดการในมณฑลได้ ตามเหนสมควรจะให้มีอำนาจเท่าใด แต่มิให้เกินแก่อำนาจและฝ่าฝืนอนุมัติของเจ้าคณะมณฑล

ข้อ ๓ ผู้มีตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นใด ๆ ในมณฑลนั้น นอกจากที่ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแล้ว ถ้าไม่สมควรจะอยู่ในตำแหน่ง เพราะความประพฤติก็ดี เพราะขาดความสามารถก็ดี เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะเอาออกจากตำแหน่งได้

ข้อ ๔ เจ้าคณะมณฑลมีอำนาจที่จะตัดสินข้ออุทธรณ์

คำสั่งหรือคำวินิจฉัยของเจ้าคณะเมือง

มาตรา ๓๙ เจ้าคณะมณฑลมีถานานุศักดิ์ตั้งถานานุกรมได้ ๖ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระสังฆรักษ์ ๑ พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ แต่ถ้าในถานานุศักดิ์เดิมมีตำแหน่งใดแล้ว ไม่ต้องตั้งตำแหน่งนั้น

หมวดที่ ๘
ว่าด้วยอำนาจ

มาตรา ๔๐ เปนหน้าที่ของเจ้ากระทรวงธรรมการและเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ จะช่วยอุดหนุนเจ้าคณะให้ได้กำลังและอำนาจพอที่จะจัดการให้เปนไปตามพระราชบัญญัตินี้

มาตรา ๔๑ พระภิกษุสามเณรต้องฟังบังคับบัญชาเจ้าคณะซึ่งตนอยู่ในความปกครองตามพระราชบัญญัตินี้ ถ้าไม่ฟังบังคับบัญชา หรือหมิ่นละเมิดต่ออำนาจเจ้าคณะ มีความผิด เจ้าคณะมีอำนาจที่จะทำทัณฑกรรมได้

มาตรา ๔๒ ถ้าเจ้าคณะกระทำการตามหน้าที่ในพระราชบัญญัติ และคฤหัสถ์ผู้ใดลบล้างขัดขืนต่ออำนาจเจ้าคณะ ผู้นั้นมีความผิดต้องระวางโทษฐานขัดอำนาจเจ้าพนักงาน

มาตรา ๔๓ คดีที่จำเลยเปนเจ้าอาวาสก็ดี หรือเปนคดีอุทธรณ์ คำตัดสินหรือคำสั่งของเจ้าอาวาสก็ดี หรือจำเลยเปน

รองเจ้าคณะแขวง หรือเปนถานานุกรมของเจ้าคณะแขวงก็ดี หรืออุทธรณ์คำสั่ง รองเจ้าคณะแขวงหรือถานานุกรมเจ้าคณะแขวงก็ดี ถ้าข้อวินิจฉัยคดีนั้น อยู่ในลำพังพระวินัยบัญญัติ หรือในการบังคับบัญชาตามพระราชบัญญัตินี้ คดีเกิดขึ้นในแขวงใด ให้เจ้าคณะแขวงนั้นมีอำนาจที่จะตัดสินคดีนั้นได้

คดีเช่นนั้น ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เปนเจ้าคณะแขวง หรือรองเจ้าคณะเมืองหรือถานานุกรมเจ้าคณะหัวเมืองใด ให้เจ้าคณะเมืองนั้นมีอำนาจที่จะตัดสินได้ ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เปนเจ้าคณะเมืองหรือรองเจ้าคณะมณฑล หรือถานา-นุกรมของเจ้าคณะมณฑลของรองเจ้าคณะมณฑลใด ให้เจ้าคณะมณฑลนั้นมีอำนาจตัดสินได้ ถ้าจำเลยหรือผู้ต้องอุทธรณ์เปนเจ้าคณะมณฑล หรือเปนพระราชาคณะผู้กำกับแขวง ให้โจทก์หรือผู้อุทธรณ์ทำฎีกายื่นต่อกระทรวงธรรมการ ให้นำความกราบบังคับทูลพระกรุณา[๓๔]

มาตรา ๔๔ พระราชาคณะหรือสงฆนายก ซึ่งโปรดให้ปกครองคณะพิเศษ นอกจากที่ได้กล่าวมาในพระราชบัญญัตินี้ เช่นพระราชาคณะซึ่งได้ว่ากล่าววัดในจังหวัดกรุงเทพ ฯ หลายวัด[๓๕] แต่มิได้กำกับเปนแขวงเปนต้นก็ดี มีอำนาจและหน้าที่ในการปกครองวัดขึ้นเหมือนพระราชาคณะผู้กำกับแขวงฉะนั้น

มาตรา ๔๕ ให้เปนหน้าที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ที่จะรักษาการให้เปนไปตามพระราชบัญญัตินี้

ประกาศมา ณ วันที่ ๑๖ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ เปนวันที่ ๑๒๒๗๐ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

เชิงอรรถ

(๑) พุทธศักราช ๒๔๔๕

(๒) หมายเอาคณะธรรมยุตติกา ที่เคยได้พระบรมราชานุญาตให้ปกครองกันตามลำพัง และวัดในกรุงอันยังแยกขึ้นก้าวก่าย ในคณะนั้น ๆ ฯ การปกครองสามัญทั่วไปในนิกายทั้งปวงนั้น เช่นหน้าที่และอำนาจเจ้าอาวาสเปนตัวอย่าง ฯ

(๓) ในเวลาตั้งพระราชบัญญัตินี้ ว่างสมเดจพระมหาสมณะหรือสมเดจพระสังฆราช มีแต่เจ้าคณะใหญ่ ๔ รูป เจ้าคณะรอง ๔ รูป คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการ รับพระบรมราชโองการสั่ง ฯ เจ้าคณะรูปใด มีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ เปนการกในการประชุม ในครั้งนั้นข้าพเจ้าเปนการก ฯ ในแผ่นดินปัตยุบัน โปรดให้ข้าพเจ้าเปนผู้บัญชาการคณะสงฆ์ได้ทั่วไป การประชุมตามพระราชบัญญัตินี้ก็ชื่อว่าเปนอันงดชั่วคราวโดยนัย หรือกล่าวอีกโวหารหนึ่งว่า ยังไม่ถึงคราวเรียกประชุมตามพระราชบัญญัติตลอดเวลาที่ข้าพเจ้ายังบัญชาการอยู่ ข้าพเจ้าปรารถนาจะให้มหาเถรสมาคมคงมียืนอยู่ด้วยประการหนึ่ง จึงยังคงเรียกประชุม และบัญชากิจการอันจะพึงทำเปนการสงฆ์ในที่ประชุมนั้น ฯ เจ้าคณะใหญ่ชราโดยมาก มาได้บ้างมาไม่ได้บ้าง เจ้าคณะรองเปนผู้บัญชาการคณะมณฑลทั้งนั้น ว่างบ้างก็มี บางคราวไม่ครบกำหนดสงฆ์ปัญจวรรคที่เปนองค์ของสมาคมในพระราชบัญญัติ จึงเรียกพระราชาคณะชั้นธรรมเข้าเพิ่มด้วย นี้ประชุมโดยปกติอย่าง ๑ เรียกเจ้าคณะมณฑลหรือพระคณาจารย์เอกเข้าประชุมด้วยก็มี นี่เปนประชุมพิเศษอย่าง ๑ ฯ

(๔) ไม่ใช่ห้ามเปนเด็ดขาดทีเดียว เคยพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้โอนได้ก็ดี แปลว่า ทำตามลำพังไม่ได้ ต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ฯ

(๕) ร้างตามลำพัง หรือมีรูปเดียวหรือน้อยรูป เจ้าคณะเหนไม่สมควรจะตั้ง สั่งถอนไปเข้ากับวัดอื่นเสีย ฯ

(๖) ผู้สร้างจะยกที่ดินตำบลใดเปนวัด ต้องเปนผู้มีกรรมสิทธิ์เปนเจ้าของที่ดินนั้น หรือมีกรรมสิทธิ์เพื่อจะทำได้ ฯ

(๗) ที่ขัดข้องแก่ราชการนั้น เช่นได้กะไว้ว่าจะตัดถนน หรือจะสร้างที่ทำการของรัฐบาล เปนตัวอย่าง ฯ

(๘) ที่สงฆ์ไม่ควรอาศัยนั้น เช่นอยู่ในตำบลที่ตั้งแห่งคนถือศาสนาอื่นเปนอันมาก มีคนถือพระพุทธศาสนาน้อย ไม่พอจะบำรุง อยู่ในตำบลที่มากไปด้วยอโคจร เช่นเปนถิ่นของหญิงแพศยาหรือใกล้โรงสุรายาฝิ่น หรืออยู่ในตำบลอันกันดารเกินไป ฯ

(๙) ถ้าตั้งขึ้นในหมู่คนถือศาสนาอื่น หาเปนประโยชน์แก่ประชุมชนในท้องที่นั้นไม่ ตั้งในหมู่คนถือพระพุทธศาสนา จึงเปนประโยชน์ ฯ

(๑๐) ในตำบลเดียว ชาวบ้านมีกำลังพอจะบำรุงได้วัดหนึ่ง ตั้งขึ้นอีกวัดหนึ่ง ชาวบ้านแยกกันออกเปนทายกของวัดนั้นบ้าง ของวัดนี้บ้าง วัดตั้งใหม่ ถ้าแข็งแรงชักเอาทายกมาได้มาก ก็ทำวัดเดิมร่วงโรย ถ้าไม่แข็งแรงก็ร่วงโรยเอง เว้นไว้แต่ตั้งขึ้นในตำบลที่ห่าง ชาวบ้านไปมาไม่ถึงกัน หรือต้องไปทำบุญไกล ฯ

(๑๑) เดิมเจ้าวัดกับทายกผู้สร้างหรือปฏิสังขรณ์เปนผู้เข้าชื่อขอพระราชทาน มาบัดนี้ (ศก ๒๔๕๗) จัดให้เปนหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑลกับเจ้าคณะเมืองจะขอเอง ฯ

(๑๒) เปนธรรมเนียมที่ต้องรอกว่าจะเห็นว่า สำนักสงฆ์นั้นตั้งติดและเปนหลักฐานพอจึงขอ ฯ

(๑๓) ทรงตั้งเจ้าอาวาสแห่งอารามราษฎร์นั้น พึงเหนเช่นพระราชทานสัญญาบัตรตั้งให้เปนพระครูเจ้าอาวาส มีสมณศักดิ์ต่ำกว่าพระครูเจ้าอาวาสแห่งพระอารามหลวง ภิกษุผู้ได้รับนั้น เปนเจ้าอาวาสอยู่แล้วแทบทั้งนั้น ฯ

(๑๔) ในรัชชกาลที่ ๕ จัดคณะแขวงกรุงเทพ ฯ แล้ว ฉะเพาะแขวงดุสิต มาในรัชชกาลปัตยุบัน ได้จัดทั่วทุกแขวงรวมเข้าในคณะกลาง พระราชาคณะกำกับแขวงในพระราชบัญญัตินี้ เปนตัวเจ้าคณะแขวง มีตำแหน่งเสมอเจ้าคณะเมือง ถ้าไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่สูงกว่า ฯ

(๑๕) เจ้าอาวาสเปนพระอธิการ รองแขวงที่เรียกอีกโวหารหนึ่งว่า เจ้าคณะหมวดเปนเจ้าอธิการ ในบัดนี้พระอุปัชฌายะก็เปนเจ้าอธิการเหมือนกัน ฯ

(๑๖) ไม่ใช่จะต้องสอนเอง เปนแต่ดูแลให้ได้เล่าเรียนด้วยประการใดประการหนึ่ง ฯ

(๑๗) เช่นรับนิมนต์พระให้ ช่วยจัดที่ให้ ให้ยืมสิ่งของเครื่องใช้ ย่นลงว่า ช่วยเปนสหายในการบุญของเขา ฯ

(๑๘) ผู้เปนใหญ่เหนือตนในลำดับ กล่าวคือรองแขวง ถ้าเจ้าคณะแขวงจัดทำเองส่งเจ้าคณะแขวงทีเดียวก็ได้ ฯ

(๑๙) ในหนังสือสุทธินั้น สำหรับภิกษุ มีข้อสำคัญจะพึงแสดง คือ เปนผู้มีสังวาสเสมอด้วยสงฆ์ในวัดที่ไปจาก กล่าวคือได้ร่วมอุโบสถ ปวารณา สังฆกรรมอยู่ด้วยกัน นอกจากนี้บอกชื่อภิกษุ ชื่อวัดที่ไปจาก ชื่อวัดที่จะไปอยู่ หรือตำบลที่จะไป ธุระเปนเหตุไป ยิ่งบอกให้รู้ว่าอุปสมบททีไหน ใครเปนอุปัชฌายะ ใครเปนกรรมวาจาจารย์ยิ่งดี สำหรับสามเณร ไม่มีข้อว่าด้วยสังวาส เปนแต่บอกให้รู้ว่าเปนสามเณรโดยปกติก็พอ ฯ

(๒๐) เช่นถูกเรียกเข้ารับราชการ ต้องเสียเงินค่าราชการ ถูกเรียกเปนพะยานต้องไปเบิกความที่ศาลเปนตัวอย่าง ไม่ได้รับยกเว้นดุจภิกษุ ฯ

(๒๑) คำว่าเข้าไปบวช หมายความว่า เปนคฤหัสถ์เข้าไปบวชแล้วอยู่ในวัดนั้น ฯ คำว่าไปอยู่ในวัดนั้น หมายความว่า บวชในที่อื่น เปนภิกษุหรือเปนสามเณรเข้าไปอยู่เปนเจ้าถิ่น ฯ แต่คำในพระราชบัญญัติว่ากว้าง แม้จะขออาศัยสีมาวัดนั้นอุปสมบทแล้วจะพาไปอยู่ที่อื่น หรือภิกษุเปนอาคันตุกะมา จะขออาศัยอยู่ชั่วกาล ก็อยู่ในฐานจะต้องได้รับอนุญาตก่อนเหมือนกัน ฯ

(๒๒) หมายเอาคำสั่งเนื่องด้วยการปกครอง ฯ

(๒๓) ทัณฑกรรมนี้ หมายความว่า ลงโทษใช้ให้ทำการ เช่น ใช้ให้ตักน้ำ ขนทรายกวาด หรือกักตัวไว้ แต่ไม่ได้จำ ไม่ได้ขังเปนตัวอย่าง ไม่ใช่ลงอาชญามีเฆี่ยนและมัดเปนต้น ฯ

(๒๔) นี้เปนธุระของฝ่ายอาณาจักร หาใช่หน้าที่ของเจ้าอาวาสไม่ ฯ

(๒๕) ตำแหน่งรองเจ้าอาวาสนี้ ไม่จำเปนจะตั้งทุกวัด ฯ

(๒๖) ในบัดนี้ (๒๔๕๗) เรียกสมุหเทศาภิบาล ฯ

(๒๗) มีธรรมเนียมว่า ในชั้นต้น เจ้าคณะมณฑลตั้งก่อน ต่อทำการมานานโดยเรียบร้อย หรือมีความชอบจึงพระราชทานสัญญาบัตรเปนพระครูมีชื่อ ฯ

(๒๘) วัดที่ขึ้นฉะเพาะคณะนั้น เช่นวัดธรรมยุตติกา ไม่ว่าอยู่ในกรุงหรือในหัวเมืองขึ้นฉะเพาะคณะธรรมยุตติกนิกาย แม้วัดในกรุง ที่ขึ้นก้าวก่าย ในคณะ

เหนือบ้าง ในคณะใต้บ้าง ในคณะกลางบ้าง ในเวลานั้น ก็นับเข้าในมาตรานี้ ฯ วัดที่ขึ้นฉะเพาะพระราชาคณะนั้น เช่นโปรดให้พระราชาคณะรูปใดรูปหนึ่ง ผู้อยู่ต่างวัด เปนผู้กำกับวัดใดวัดหนึ่งฉะเพาะวัด หรือน้อยวัดไม่ถึงจัดเปนหมวด ฯ

(๒๙) การวัด เนื่องด้วยปกครองถิ่น เช่นรักษาความสะอาด ดูแลปฏิสังขรณ์ ปกครองคน การสงฆ์เนื่องด้วย ปกครองภิกษุสามเณร เช่นรับคนเข้าบวชให้โอวาทสั่งสอน จัดภิกษุเปนเจ้าหน้าที่ทำการสงฆ์ เปนต้นว่าเปนผู้แจกภัตตาหาร หรือเปนผู้จัดเสนาสนะ ฯ

(๓๐) ในกรุงเทพ ฯ เรียกเจ้าคณะหมวด ฯ

(๓๑) นี้เปนแต่กำหนดโดยประมาณ ควรถือเอาย่านเปนสำคัญ เช่นในย่านหนึ่งมีวัดเพียง ๓ หรือ ๔ วัด ก็ควรจัดเปนหมวดได้ แต่เปนหมวดที่ไม่เต็มจำนวน เจ้าหมวดควรเปนแต่ผู้รั้ง ถ้ามีแต่ ๒ วัด ควรให้วัดหนึ่งขึ้นอีกวัดหนึ่ง ถ้าในย่านเดียวกันมี ๘ วัด จะแบ่งจัดหมวดหนึ่ง ๕ วัด อีกหมวดหนึ่ง ๓ วัด ดังนี้ไม่ได้ ต้องรวมเปนหมวดเดียว ฯ

(๓๒) คือเปนตำแหน่งที่ทรงตั้ง ฯ

(๓๓) ในครั้งนั้น เจ้าคณะมณฑลอยู่ในกรุงแทบทั้งนั้น พระราชบัญญัติจึงเรียงไปตามนั้น ฯ

(๓๔) เมื่อทรงสถาปนาสมเดจพระมหาสมณะขึ้นแล้ว เปลี่ยนเปนถวายสมเดจพระมหาสมณะก่อน แต่สมเดจพระมหาสมณะทรงวินิจฉัยในมหาเถรสมาคมก่อนก็เปนเด็ดขาดเหมือนกัน ตามพระราชบัญญัตินี้ ฯ

(๓๕) หมายความอย่างเดียวกับหมายเหตุที่ ๒๘ ฯ

๑๐

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ)

ISBN 974-580-851-2
9 789745 808515